HISTORIX · ACADEMIC · STUDIU

Crucea și fluviul. Creștinismul în spațiul românesc după retragerea romană (secolele IV-IX)

Dosar de arheologie, istorie bisericească și lingvistică istorică

Creștinismul de la Dunărea de Jos între retragerea aureliană și pragul secolului al X-lea, citit regiune cu regiune și secol cu secol. La sudul fluviului, în provincia Scythia, o Biserică de oraș, cu episcopi cunoscuți pe nume, cel puțin 58 de biserici descoperite și o criptă de martiri la Niculițel. La nordul fluviului, o credință fără ierarhie proprie, purtată de sate, de captivi și de câteva capete de pod imperiale, care se vede în obiecte mărunte și, mai ales, în limbă. Unde specialiștii nu sunt de acord, sunt arătate ambele poziții, cu numele celor care le susțin.

historix.ro · licență CC BY 4.0
Siturile sunt citate cu fișa lor din Repertoriul Arheologic Național. Trimiterile se află la finalul studiului.

Pe scurt

- Între secolele al IV-lea şi al IX-lea, creştinismul spaţiului românesc a avut două feţe foarte diferite. La sudul Dunării, în Dobrogea, a fost o Biserică de oraş, cu episcopi cunoscuţi pe nume, cu cel puţin 58 de biserici descoperite şi cu teologi ajunşi la Roma. La nordul fluviului a fost o credinţă fără episcopi proprii, purtată de sate, de captivi, de negustori şi de câteva capete de pod imperiale, care se vede în obiecte mărunte şi, mai ales, în limbă.
- Goţii de la nordul Dunării au avut în secolul al IV-lea trei Biserici în acelaşi timp: una niceeană, cu martiri ca Sava Gotul, înecat în Buzău la 12 aprilie 372; una a lui Wulfila, omoiană; şi una a audienilor. Cele mai bogate izvoare scrise despre creştinismul de la nordul Dunării din toată perioada sunt chiar acestea, despre goţi.
- Reţeaua episcopală dunăreană s-a prăbuşit la începutul secolului al VII-lea, odată cu frontiera. Pentru secolele VII-IX, la nordul Dunării aproape că nu există obiecte creştine, iar Biserica organizată revine abia prin Bulgaria creştinată după 864 şi prin Bizanţul întors la Dunăre în 971. Ce a supravieţuit între timp se vede în vocabular: cuvintele de bază ale credinţei sunt latine, cele ale ierarhiei sunt slavone.

Introducere. De ce acest dosar

Întrebarea „când au devenit românii creştini” primeşte de obicei unul din două răspunsuri. Primul, formulat în istoriografia bisericească, porneşte de la tradiţia Sfântului Andrei şi spune că românii „s-au născut creştini”. Al doilea, formulat de o parte a arheologilor, observă că la nordul Dunării, în afara câtorva puncte de pe malul fluviului, nu s-a descoperit nicio biserică înainte de secolele IX-X şi că obiectele creştine mai vechi sunt puţine, izolate şi adesea de proveniență nesigură.

Dosarul acesta nu pleacă de la niciunul. Pleacă de la ce s-a găsit şi de la ce s-a scris în epocă, regiune cu regiune şi secol cu secol, cum cerea Nelu Zugravu[1] în sinteza lui din 1997: un obiect este creştin numai dacă poartă un semn specific, o tradiţie se acceptă numai dacă are un izvor vechi, iar comparaţia cu restul Imperiului este obligatorie.[2] Unde specialiştii nu sunt de acord, arătăm ambele poziţii, cu numele celor care le susţin.

Perioada este cea dintre retragerea aureliană (271-275) şi pragul secolului al X-lea, cu un epilog despre revenirea Bizanţului la Dunăre în 971. Geografic, privim trei zone care au avut destine diferite: Dobrogea, adică provincia romană Scythia, care a rămas în Imperiu până în secolul al VII-lea; câmpia şi dealurile de la nordul Dunării, unde Imperiul a revenit de mai multe ori prin capete de pod; şi interiorul arcului carpatic, fosta provincie Dacia, care a ieşit definitiv din Imperiu.

Capitolul 1. Harta stăpânirilor: unde şi cât a fost Imperiul la Dunăre

Nimic din istoria creştinismului acestor ţinuturi nu se înţelege fără o hartă a puterii. Creştinismul antic a fost o religie a oraşelor şi a Imperiului: episcopul stătea în oraş, iar oraşul exista acolo unde exista administraţia romană. De aceea, cronologia stăpânirii imperiale este, în acelaşi timp, o cronologie a posibilităţilor Bisericii.

1.1 Dobrogea: o provincie romană timp de patru secole

Provincia Scythia a fost creată de Diocleţian între 286 şi 293, cu capitala la Tomis. Zugravu dă intervalul exact al creării provinciilor Moesia Secunda şi Scythia: între 21 iulie 286 şi 1 martie 293.[3] Dobrogea a rămas parte a Imperiului, fără întrerupere, până la începutul secolului al VII-lea. Sub Iustinian, printr-o

lege din 536, Scythia şi Moesia au fost puse, împreună cu Caria, insulele Cicladelor şi Ciprul, sub un comandant nou, quaestor exercitus, astfel încât provinciile de la Dunăre să fie aprovizionate pe mare din cele bogate.[4]

1.2 Malul stâng: capetele de pod

La nordul fluviului, Imperiul a revenit de mai multe ori, de fiecare dată prin fortificaţii de pe malul stâng, legate de cetăţi de pe malul drept. Sunt două momente mari: epoca lui Constantin cel Mare şi a urmaşilor lui, în secolul al IV-lea, şi epoca lui Iustinian şi a urmaşilor lui, în secolul al VI-lea. Capitolul 4 le descrie pe larg.

1.3 Tabel: stăpânirea imperială la Dunărea de Jos

Stăpânirea imperială la Dunărea de Jos, secolele IV-VII

Perioada	Zona	Ce se întâmplă	Sursa
271-275	Fosta Dacie	Retragerea administraţiei şi a armatei la sudul Dunării	literatura generală
286-293	Dobrogea	Se creează provincia Scythia, capitala la Tomis	Zugravu 1997, p. 332
iulie 328	Oltenia	Constantin se află la Oescus; podul Oescus-Sucidava	Opriş et al. 2022
332	Nordul Dunării	Victoria asupra goţilor, tratat valabil până în 365	Opriş et al. 2022
367-369	Muntenia, Moldova	Războiul lui Valens cu goţii lui Athanaric; Daphne folosită ca bază	Ammianus XXVII.5
înainte de 376	Oltenia	Podul lui Constantin nu mai e folosit	Opriş et al. 2022
491-518	Oltenia	Sucidava refăcută sub Anastasius	Madgearu 2003
14 aprilie 535	Banat, Oltenia	Novela XI: Recidiva şi Litterata, „dincolo de Dunăre”, din nou supuse	Novela XI
536	Dobrogea	Quaestura exercitus	Novela 41
după 565	Drobeta	Circulaţie monetară puternică sub Iustin al II-lea	Madgearu 2003
în jurul lui 600	Drobeta	Încetează locuirea	Madgearu 2003
602-614	Dunărea de Jos	Revolta lui Focas, prăbuşirea frontierei, ruperea limes-ului scitic	Zugravu 1997, p. 453
680-681	Dobrogea şi nord-estul Bulgariei	Se formează hanatul bulgar la sudul Dunării	Zugravu 1997, p. 453
971	Dobrogea	Ioan Tzimiskes recucereşte Dunărea de Jos	Zugravu 1997, p. 456

Pentru Dobrogea, „stăpânirea bizantină” are deci două epoci: una lungă, de la Diocleţian până la începutul secolului al VII-lea, şi una mai târzie, din 971 până spre sfârşitul secolului al XII-lea, care depăşeşte cadrul acestui dosar. Între ele sunt trei secole în care regiunea a ieşit aproape cu totul din izvoare.

Capitolul 2. Tradiţia Sfântului Andrei: două lecturi

Orice discuţie despre începuturile creştinismului românesc ajunge la Sfântul Apostol Andrei. Tradiţia merită tratată serios, tocmai pentru că a supravieţuit atâtea secole, dar cu ambele lecturi pe care le face astăzi cercetarea.

2.1 Ce spune textul

Cea mai veche mărturie sigură este în Istoria bisericească a lui Eusebiu din Cezareea, scrisă la începutul secolului al IV-lea. Eusebiu spune, citându-l pe Origen, care trăise în secolul al III-lea, că, după tradiţie, apostolii şi-au împărţit lumea: Toma a primit Parţia, Andrei Scythia, iar Ioan Asia (Historia Ecclesiastica III, 1, 1).

2.2 Prima lectură: o memorie veche a unei misiuni reale

Istoricii Bisericii, între care Emilian Popescu[5], Mircea Păcurariu[6] şi, mai recent, V. V. Muntean, citesc în „Scythia" lui Origen un spaţiu larg, la vest şi la nord de Marea Neagră, care include şi Dobrogea. Ei subliniază că Origen transmitea o tradiţie deja acceptată şi că neutralitatea textului îi dă greutate.[7] Muntean apără şi prezenţa unui episcop de Tomis la conciliul de la Niceea din

1. Tot acestei lecturi îi aparţine ideea că memoria populară, adică noaptea de Sfântul Andrei şi

obiceiurile ei, păstrează un ecou al vechimii creştinismului în regiune.

2.3 A doua lectură: o geografie simbolică

Zugravu, în cartea din 1997 şi în studiul introductiv la corpusul Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis din 2008, susţine că tradiţia se sprijină pe un singur pasaj, că Faptele lui Andrei nu pomenesc Scythia şi că „Scythia" lui Eusebiu ţine de o geografie a împărţirii lumii între apostoli, „valabilă doar într-o istorie a Mântuirii".[8] Tradiţia s-a amplificat după secolul al IV-lea, când Constantinopolul a făcut din Andrei argumentul propriei apostolicităţi în rivalitatea cu Roma. Zugravu ajunge la concluzia că „creştinismul din spaţiul carpato-dunăreano-pontic nu are o origine apostolică". Al. Niculescu aminteşte[9] că şi Harnack şi D. M. Pippidi s-au îndoit de felul în care pasajul lui Origen a ajuns la Eusebiu.[10]

2.4 Ce se poate spune cu dovezile de azi

Ambele tabere sunt de acord asupra unui lucru: textul vorbeşte despre Scythia, nu despre Dacia. Dacă misiunea a avut loc, ea priveşte în primul rând Dobrogea şi nordul Mării Negre. Pentru fosta provincie Dacia, tradiţia nu spune nimic direct. Un detaliu interesant vine dintr-o sursă la care rar se face trimitere: calendarul gotic din secolul al IV-lea, păstrat într-un manuscris de la Milano, are sărbătoarea Sfântului Andrei la 29 noiembrie, adică aceeaşi dată ca azi.[11] Zugravu explică cultul lui Andrei şi al lui Filip la goţi prin tradiţia creştinilor din Asia Mică luaţi captivi în secolul al III-lea, nu printr-o amintire a misiunii lor în Scythia.[12]

Capitolul 3. Dobrogea: o Biserică de oraş

3.1 „Excepţia scitică": un singur episcop pentru o provincie întreagă

Istoricul Sozomen, care scria în jurul anului 440, observa un lucru neobişnuit: în Scythia, „după un obicei vechi care se păstrează şi azi, toate bisericile din întreaga ţară sunt sub conducerea unui singur episcop", cel de la Tomis, „metropola".[13] În altă parte repetă: „sunt multe oraşe în Scythia, şi totuşi au toate un

singur episcop”.[14] În restul Imperiului, fiecare oraș avea episcopul lui. Această „excepție scitică” a durat până la sfârșitul secolului al V-lea sau începutul secolului al VI-lea, când provincia a primit episcopii în orașele ei.

Tot Sozomen păstrează cel mai cunoscut episod din viața Bisericii tomitane din secolul al IV-lea. Împăratul Valens, arian, a venit la Tomis în timpul războiului cu goții (367-369) și i-a cerut episcopului Vetranio, pe care Theodoret îl numește Bretanion, să treacă de partea lui. Episcopul a refuzat, a fost exilat, iar împăratul l-a rechemat de teama unor tulburări în rândul scythilor.[13]

3.2 Episcopii de la Tomis

Tabelul de mai jos separă episcopii atestați de documente de cei pe care îi păstrează doar tradiția hagiografică. Distincția contează: listele populare dau adesea nume pe care niciun document din epocă nu le confirmă.

Episcopii de Tomis: atestare documentară față de tradiție hagiografică

Episcop	Data	Unde e atestat	Statut
Evangelicus	sfârșitul secolului III	Pătimirea Sfinților Epictet și Astion	numai tradiție hagiografică
Efrem	începutul secolului IV	sinaxare, 7 martie	numai tradiție
Marcus	325, Niceea	unele versiuni ale listelor de semnături de la Niceea	listele sunt discutate
Vetranio (Bretanion)	367-369	Sozomen VI.21; Theodoret IV.35	sigur
Gerontius	381, Constantinopol	listele de semnături ale conciliului	sigur, după literatura de specialitate
Theotimus I	în jurul lui 392, încă în 403	Ieronim, De viris illustribus 131; Socrates VI.12; Sozomen VII.26	sigur
Timotheus	431, Efes	actele conciliului de la Efes	sigur, după literatura de specialitate
Ioannes	448-449	actele sinodale	după literatura de specialitate
Alexander	451, Calcedon	actele conciliului de la Calcedon	după literatura de specialitate
Theotimus al II-lea	458	scrisoarea către împăratul Leon I	după literatura de specialitate
Paternus	în jurul anilor 498-520	actele sinodului de la Constantinopol din 519-520; discul de argint cu numele lui	sigur; primul care semnează „mitropolit”
Valentinianus	550-553	corespondența cu papa Vigilius, conciliul al V-lea	după literatura de specialitate

Theotimus I este cel mai bine cunoscut. Ieronim, care scria în 392-393, îl pomenește între scriitorii creștini: „Theotimus, episcop al Tomisului din Scythia, a publicat tratate scurte, sub formă de dialoguri, în stil vechi”.[15] Socrates arată că în 403 a refuzat să semneze condamnarea scrierilor lui Origen cerută de Epifanie.[16] Sozomen păstrează un detaliu care privește direct malul stâng al Dunării: „hunii” care trăiau pe malurile Istrului îl numeau „zeul romanilor”, pentru faptele lui.[17] Zugravu crede că știrea reflectă și legăturile comunității creștine de la nordul fluviului cu Biserica de la Tomis.[18]

Paternus a lăsat şi un obiect: un disc de argint cu numele lui a ajuns, nu se ştie cum, în tezaurul de la Malaia Pereşcepina, în Ucraina, azi la Ermitaj. Alexandru Madgearu a întrebat dacă a ajuns acolo ca pradă sau ca dar.[19]

3.3 Rangul Tomisului: o dezbatere deschisă

Cercetarea nu este de acord asupra rangului pe care l-a avut scaunul de la Tomis înainte de secolul al VI-lea. Sunt trei poziţii, rezumate recent de D. Covaciu[20]:[21]

1. **Emilian Popescu.** În secolul al IV-lea, Tomisul depindea de Heracleea. De la sfârşitul secolului al IV-lea a devenit arhiepiscopie autocefală fără sufragani, iar rangul de mitropolie, cu 14 episcopii sufragane, l-a primit cel mai probabil sub Anastasius (491-518).
2. **Nelu Zugravu.** Îl urmează în mare pe Popescu, cu rangul de mitropolie la începutul secolului al VI-lea, din cauza lui Paternus, şi adaugă o posibilă etapă sub Iustinian.
3. **Ionuţ Holubeanu[22].** Tomisul era deja mitropolie în 381, dar sufraganii lui se aflau în afara provinciei: Chersonesul din Crimeea şi Odessos (Varna). În mai 536, odată cu quaestura exercitus, i s-au luat aceştia şi a primit 14 sufragani în interiorul provinciei. La începutul secolului al VII-lea a devenit arhiepiscopie autocefală.[23]

Pentru cititor contează ce au în comun: în secolul al VI-lea, Dobrogea avea o mitropolie cu o reţea de episcopii în aproape fiecare oraş important.

3.4 Cele 14 episcopii sufragane

Lista episcopiilor sufragane ale Tomisului nu vine dintr-un act de înfiinţare, ci dintr-o listă bizantină a scaunelor bisericeşti, o Notitia episcopatuum, publicată de Carl de Boor în 1891 şi numită în ediţia critică a lui Jean Darrouzès[24] „Notitia 3”. Celelalte două liste vechi arată Tomisul ca singur scaun al provinciei.[21] Literatura de specialitate dă paisprezece nume: Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Constantiana, Zaldapa, Tropaeum Traiani, Dionysopolis, Callatis şi Histria. Numărul îl confirmă şi cea mai recentă trecere în revistă a dezbaterii, care scrie „aproximativ paisprezece”; lista de nume, însă, vine din literatura secundară, fiindcă paragraful scitic al Notitiei nu a fost citit aici în ediţia Darrouzès.[21]

Datarea lor este şi ea discutată. Popescu şi Zugravu le pun sub Anastasius; Holubeanu, în mai 536. Unii cercetători mai vechi, ca Duchesne, au crezut chiar că partea despre Scythia fusese copiată dintr-o listă civilă de oraşe, deci că nu ar fi vorba de episcopii reale.[21]

Arheologia confirmă o parte dintre ele. Baptisterii, adică încăperi pentru botez, care se leagă de obicei de prezenţa unui episcop, s-au găsit la Tropaeum Traiani, Callatis, Axiopolis şi Halmyris, toate pe listă, şi la Argamum, care nu este pe listă. La Histria un baptisteriu nu s-a descoperit încă, iar la Ibida cel propus ar putea ţine de un complex monahal, nu de o catedrală episcopală. O inscripţie de la Callatis, găsită în 1960, numeşte doi episcopi locali, Stephanus şi un al doilea al cărui nume nu s-a păstrat.[21] Există şi o obiecţie de metodă: un cercetător, D. Moreau, contestă că un baptisteriu ar dovedi automat existenţa unui episcop.

3.5 Cât de creştină era Dobrogea: 58 de biserici

Cifra cea mai recentă este dată de arheologul bulgar Georgi Atanasov[25]: 58 de biserici descoperite până acum în Scythia, datate din secolul al IV-lea până la începutul secolului al VII-lea. În 15 dintre ele s-au găsit cripte sub altar.[26] Este o densitate comparabilă cu a provinciilor din Orient, iar Atanasov propune chiar alte şapte „excepţii scitice”, în organizarea episcopală, în cultul martirilor, în cripte şi în înmormântări.

Cele mai cunoscute ansambluri sunt: bazilica episcopală de la Histria, publicată de Al. Suceveanu[27] în 2007; bazilicile de la Tropaeum Traiani, între care bazilica B, cu baptisteriu, săpată de Pârvan[28] în 1906; bazilicile de la Tomis, Callatis, Argamum, Axiopolis, Halmyris şi Ibida. Şi aici datările se discută: bazilica B de la Tropaeum este pusă de Pârvan după 530, iar de Bogdan-Cătăniciu în secolul al IV-lea.[21]

Zugravu numără, în 1997, 113 inscripţii creştine greceşti, 11 latine şi 7 bilingve.[29] Raportul arată că Dobrogea vorbea şi scria mai mult în greacă, dar nu înseamnă că latina lipsea: capitolul 3.7 arată contrariul.

3.6 Martirii: ce se poate dovedi

Calendarele pomenesc peste 60 de martiri la Tomis. Zugravu a arătat că mulţi dintre ei nu sunt locali, ci preluaţi din martirologii ale altor regiuni.[30] Siguri, prin documente şi prin arheologie, sunt câţiva.

- **Niculiţel, lângă vechiul Noviodunum (Isaccea), RAN 161044.07.** În primăvara lui 1971, inundaţiile au scos la iveală o criptă. Pe tencuială sunt incizate numele Zotikos, Attalos, Kamasis şi Filippos şi o inscripţie care îi numeşte „martiri ai lui Hristos”. Cei patru erau aşezaţi într-un singur sicriu în camera de sus, iar camera de jos păstra încă doi martiri, fără nume. Cripta este datată la sfârşitul secolului al IV-lea, bazilica de deasupra la sfârşitul secolului al V-lea. Cei patru apar şi în martirologiul numit Hieronymianum. Raportul campaniei din 1994, al lui Victor Henrich Baumann[31], verifică datele campaniilor din 1971, 1975 şi 1984-1985 şi adaugă trei lucruri: bazilica a fost ridicată peste resturile unei locuiri anterioare, cu monede din anii 330-354, pe care el o pune în legătură posibilă cu primul mormânt martiric; intervenţiile de la nartex şi atrium s-au făcut în cursul secolului al V-lea; iar în secolul al X-lea bazilica era deja în ruină, fiindcă în colţul de nord-vest al navei laterale s-a construit o locuinţă îngropată.[32]
- **Halmyris, lângă Murighiol, RAN 160920.02.** În 2000-2001, sub altarul bazilicii episcopale s-a găsit o criptă cu oseminte, pe care excavatorii, Mihail Zahariade şi Ovidiu Bounegru[33], le atribuie martirilor Epictet şi Astion, ucişi după Pătimirea lor în 290. O inscripţie pictată numeşte pe Astion. Publicaţia de referinţă este studiul lui Zahariade despre bazilica episcopală şi cripta martirilor din Il Mar Nero, 5, 2001-2003, p. 143-168.
- **Axiopolis (Cernavodă).** Martirii Chiril, Chindeas şi Dasius. Procopius pomeneşte în Scythia o fortăreaţă numită după „Sfântul Chiril”, semn că cultul lui era local.[34]
- **Durostorum (Silistra), pe malul drept al Dunării.** Dasius şi Iuliu Veteranul, ucişi în persecuţia lui Diocleţian (303-304), şi Emilian, ucis în 362, sub Iulian Apostatul.

3.7 „Călugării sciţi” şi latina Dobrogei

Dobrogea a dat Bisericii universale un grup de teologi care scriau în latină. Cei mai cunoscuţi sunt „călugării sciţi”: Ioan Maxenţiu, Leontius şi alţii, care au adus la Constantinopol în 519 şi apoi la Roma, la papa Hormisdas, formula teopashită „Unul din Treime a pătimit în trup”. Tot din Scythia era Dionisie cel Mic, numit de Cassiodor „Scytha natione”, scit de neam. La Roma el a tradus canoane şi a alcătuit tabla pascală din 525, prin care a introdus numărarea anilor de la Naşterea lui Hristos, cea pe care o folosim azi. Ioan Cassian este numit şi el scit, dar originea lui, Dobrogea sau Provence, rămâne discutată.

Pentru limba română, faptul are o importanţă aparte. Vasile Pârvan credea că vocabularul creştin latin al românilor s-a format în fosta Dacie şi în provinciile de la vest, nu în Dobrogea, unde domina greaca. Zugravu susţine contrariul: o provincie care dă Bisericii teologi latini de acest nivel nu poate fi exclusă din formarea vocabularului creştin latin.[35]

Capitolul 4. Capetele de pod: Imperiul pe malul stâng

4.1 Episcopiile de pe malul drept

Comunităţile creştine de pe malul stâng nu aveau episcopi proprii. Zugravu arată că teritoriile de la nordul fluviului controlate de Imperiu depindeau de episcopii de pe malul drept: Durostorum (Silistra), Appiaria (Riahovo), poate Sexaginta Prista (Ruse), toate în Moesia Secunda, şi Tomis în Scythia.[36] Pentru secolul al VI-lea, el propune o repartiţie mai precisă: preoţii din Sucidava şi din fortificaţiile vecine depindeau de episcopul de Oescus, cei de la Drobeta şi Dierna de cel de la Aquae, iar cei de la Litterata şi Recidiva de cel de la Viminacium.[37] La nordul Dunării, ierarhia „nu trebuie să fi depăşit treapta de preot".

Trei episcopi de pe malul drept au o legătură directă cu istoria nordului:

- **Auxentius de Durostorum**, ucenicul lui Wulfila, a cărui scrisoare despre viaţa învăţătorului său este cel mai important izvor despre episcopul goţilor (capitolul 5).
- **Niceta de Remesiana** (Bela Palanka, în Serbia de azi), activ între aproximativ 366 şi 414. Poetul Paulin de Nola îi laudă misiunea printre bessi şi printre „sciţi", „geţi" şi „daci". O parte a istoriografiei românești, între care Emilian Popescu, crede că a predicat şi la nordul Dunării; alţi cercetători citesc numele de popoare din poem ca pe nişte formule literare. Zugravu respinge rolul atribuit lui Niceta la nordul fluviului.[38]
- **Episcopul de Aquae** (Prahovo, Serbia), înfiinţat de Iustinian prin Novela XI ca să „alunge nelegiuirea bonosiacilor", o erezie care nega fecioria pururea a Mariei.[39]

4.2 Constantin cel Mare: podul de la Sucidava

Constantin cel Mare a făcut primul pas mare peste fluviu după retragerea aureliană. El a construit un pod de piatră şi lemn între Oescus, pe malul drept, şi Sucidava (Celei, judeţul Olt), pe malul stâng. Podul este pomenit de Aurelius Victor, de Cronica Pascală şi de Teofan. Cea mai nouă cercetare, a lui I. C. Opriş[40] şi a colegilor săi, din 2022, adună datele:[41]

- Lungimea totală era de 2.437 de metri, din care 1.137 de metri deasupra apei, după calculul lui Dumitru Tudor[42]. Podul lui Traian de la Drobeta avea în jur de 1.135 de metri.
- Data, iulie 328, nu vine dintr-o cronică. Ea se deduce dintr-o lege a lui Constantin dată la Oescus („III non. Jul. Yscoi", adică 5 iulie). Ştim deci sigur că împăratul era la Oescus la 5 iulie 328.
- După victoria asupra goţilor din 332, tratatul a durat până în 365.
- În războiul lui Valens (367-369) podul nu mai apare, iar înainte de 376 era foarte probabil ieşit din uz. Monedele din aşezarea civilă de la Sucidava şi din necropola de nord se opresc la 361.

Istoricul bisericesc Socrates leagă victoria lui Constantin de creştinarea barbarilor: după ce i-a învins pe goţi şi pe sarmaţi „cu ajutorul trofeului creştinilor", aceştia ar fi îmbrăţişat religia căreia vedeau că împăratul îi datora victoria. Zugravu, după E. Chrysos, consideră că tratatul din 332 cu Ariaric, conducătorul goţilor, prevedea libertatea de credinţă pentru creştini.[36]

Constantin a mai ridicat pe malul stâng cetatea Daphne, „pe celălalt mal", în faţa cetăţii Transmarisca (Tutrakan). Procopius o pomeneşte, iar Ammianus Marcellinus arată că Valens a folosit-o în 367 ca bază de trecere.[34] Zugravu enumeră şi alte puncte întărite ale secolului al IV-lea pe malul stâng: cel de lângă Turnu Măgurele, cel de la vărsarea Ialomiţei, faza de secol IV a castrului de la Pietroasele şi turnul de la Bărboşi.[3]

4.3 Iustinian: Novela XI și cetățile reconstruite

Al doilea moment mare este secolul al VI-lea. La 14 aprilie 535, Iustinian a creat, prin Novela XI, arhiepiscopia Justiniana Prima, cu sediul lângă orașul lui natal, și i-a dat jurisdicție peste Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia Prima, Dardania, Praevalitana, Macedonia Secunda și o parte din Pannonia Secunda, „cea din cetatea Bacium". Textul spune limpede de ce: pentru ca „amândouă malurile Dunării să fie iar pline de cetățile noastre, iar Viminacium, ca și Recidiva și Litterata, care sunt dincolo de Dunăre, să intre din nou sub stăpânirea noastră".[39]

Legea își spune și motivul mutării, iar motivul este o înfrângere veche. Prefectura Illyricului stătuse la Sirmium, unde era „toată culmea Illyricului, atât în pricinile civile, cât și în cele episcopale"; după pustiirile din vremea lui Attila, prefectul Apraeemius a fugit la Tesalonic, „iar onoarea preoțească a urmat prefectura", așa că episcopul Tesalonicului a câștigat un drept „nu prin propria autoritate, ci la umbra prefecturii". Iustinian o aduce înapoi lângă Pannonia, în patria lui, și spune de ce nu mai putea rămâne departe: oamenii „ținuți mereu în ostenelile războiului" nu puteau străbate atâta drum până în Macedonia Prima. Arhiepiscopia Justiniana Prima se naște, deci, dintr-o prefectură adusă mai aproape de front.[43]

Prin această lege, preoții din capetele de pod de pe malul stâng intrau, cel puțin pe hârtie, sub o arhiepiscopie cu nume și sediu cunoscut. Zugravu socotește că, prin vicariatul de la Tesalonic, bisericile din zonă depindeau în ultimă instanță de papa de la Roma.[44]

Procopius, în cartea a patra despre construcțiile lui Iustinian, numește mai multe cetăți de pe malul stâng:[45]

- „un turn părăsit, numit Literata", fostă Lederata, transformat într-o fortăreață mare (IV.6.3-4);
- Theodora, pe malul opus podului lui Traian, adică Drobeta, despre care Procopius spune că împăratul nu a socotit-o „vrednică de atenție" (IV.6.11-18);
- Sycibida, „pe celălalt mal" față de Palatiolum (IV.6.34), adică Sucidava de la Celei.

Atenție la o capcană: Procopius numește două localități Sucidava. Sycibida din IV.6.34 este cea de pe malul stâng, de la Celei. Sycidaba din IV.7.10, pomenită lângă Durostorum, este cea de pe malul drept, de la Izvoarele, în județul Constanța.[34]

4.4 Tabel: capetele de pod de pe malul stâng

Datele de mai jos urmează studiul lui Alexandru Madgearu din 2003 despre capetele de pod din secolul al VI-lea, cu completări din Procopius și din Opriș.[46]

Capetele de pod imperiale de pe malul stâng al Dunării în secolul al VI-lea

Cetatea	Unde era	Folosită în	Observaţii
Lederata (Litterata)	Banatska Palanka, în Serbia, în faţa Ramului	secolele IV-VI	Novela XI; un quadriburgium pe insula Sapaja, refăcut sub Iustinian
Recidiva	în Banat, între Kostolac şi Banatska Palanka, poate Stari Dubovac	secolul VI	Novela XI; nu este Vărădia, nici Sucidava
Izvoarele, km fluvial 860,5	comuna Gruia, Mehedinţi	secolele IV-V	nu e cetate, ci o aşezare rurală cu bazilică; vezi 4.5
Dierna	Orşova	secolele IV-V, viaţă civilă după	nicio dovadă de refacere în secolul VI; nu este Zernes, care era pe malul drept
Drobeta (Theodora)	Drobeta-Turnu Severin	până în jurul lui 600	revigorată după 565, cu monede multe sub Iustin al II-lea
Sucidava	Celei, judeţul Olt	secolele IV-VI	cel mai mare cap de pod; refăcută sub Anastasius; bazilică în secolul VI
Daphne	lângă Oltenița, probabil Tăușanca-Ulmeni	secolele IV-VI	construită de Constantin; localizarea e discutată
Turris	probabil Bărboși, lângă Galați	secolul VI	oferită anţilor în 545; s-au propus şi Turnu Măgurele, Pietroasele, Tyras

Fortificaţiile de la Puţintei, Hinova, Izvoarele, Desa şi Bistreţ au fost folosite numai în secolele IV-V. Sub Iustinian, ca adevărate capete de pod la nordul Dunării au funcţionat numai Recidiva, Lederata, Drobeta, Sucidava şi Daphne.[46]

4.5 Bisericile de pe malul stâng: Izvoarele şi Sucidava

Pe malul stâng al Dunării s-au descoperit până acum două bazilici sigure de dinaintea secolului al IX-lea, amândouă în Oltenia, şi o a treia semnalată la Drobeta.

Izvoarele, comuna Gruia, judeţul Mehedinţi (RAN 112058.02). În vara anului 2006, apele mari ale Dunării au prăbuşit malul în dreptul kilometrului fluvial 860,5, la aproximativ 4 kilometri sud-vest de sat, şi au scos la iveală ţigle, olane, piatră şi ziduri. Ion Stângă[47], de la Muzeul Regiunii Porţilor de Fier, a săpat în 2007 şi a descoperit o clădire cu o navă dreptunghiulară şi o absidă orientată exact spre răsărit, de 13,5 pe 7,2 metri, cu ziduri de piatră legată cu mortar groase de 0,60-0,62 metri. Doi pinteni interiori despart altarul de navă. Acoperişul era din ţigle şi olane, iar o parte din zidul de sud a fost luată de Dunăre.[48]

Datarea se sprijină pe 18 monede, eşalonate pe tot parcursul secolului al IV-lea, între care una de tipul FEL TEMP REPARATIO, şi pe ceramică din secolele IV-V. Lângă clădire s-a găsit o mică cheie pe inel, cu o cruce turnată pe partea activă. Clădirea nu a fost distrusă violent, iar materialul ei a fost refolosit mai târziu. Stângă o atribuie unei bazilici paleocreştine, pe baza formei, a tehnicii zidăriei şi a orientării absidei, şi observă că ea nu pare să fi fost cuprinsă într-o fortificaţie. În jurul ei, în amonte şi în aval, s-au găsit materiale din secolele IV-V care arată o aşezare rurală întinsă.[48]

Descoperirea contează din trei motive. Este o biserică din secolul al IV-lea, deci din epoca lui Constantin şi a urmaşilor lui, nu din cea a lui Iustinian. Stă pe malul stâng, în afara zidurilor unei cetăţi. Şi stă într-un sat. Stângă însuşi scrie că existenţa ei „ridică aspecte deosebite privind consistenţa stăpânirii romane la nordul Dunării după recucerirea constantiniană”. Este, cu alte cuvinte, cea mai puternică dovadă

materială că pe malul stâng au trăit, în secolul al IV-lea, comunităţi creştine cu lăcaş de cult propriu. Interpretarea rămâne a excavatorului: forma clădirii o propune ca bazilică, iar un studiu care să o compare cu bisericile din Moesia şi Scythia ar fi binevenit.

Sucidava, la Celei (RAN 125551.01). Aici s-a descoperit bazilica din secolul al VI-lea, construită în interiorul cetăţii refăcute sub Anastasius şi Iustinian. Zugravu notează şase morminte în interiorul ei şi unul lângă ea, toate din a doua jumătate a secolului al VI-lea.[49] Antichităţile creştine de la Sucidava au fost adunate de Octavian Toropu şi Petre Gherghe[50].[51] Tot aici s-a găsit o greutate de sticlă a prefectului Constantinopolului Flavius Gerontius, care a deţinut funcţia în 561, semn că legăturile cu capitala erau directe.[46]

Drobeta (RAN 109782.02). Fişa RAN a sitului de la Drobeta înregistrează şi o „basilică paleocreştină" care a suprapus o parte din amfiteatrul roman, dar fără datare şi fără o publicaţie care să o descrie. O pomenim ca semnalare, nu ca dovadă.

Tot de la Sucidava şi-au luat numele cataramele de centură din bronz cu cruce turnată, numite „de tip Sucidava", găsite apoi în aşezări şi morminte de la nordul Dunării, inclusiv în necropole gepide. Crucea de pe ele arată originea imperială a obiectului; dacă purtătorul era creştin, catarama singură nu o poate dovedi.

Capitolul 5. Goţii de la nordul Dunării: trei Biserici în acelaşi secol

Pentru secolul al IV-lea, izvoarele scrise despre creştinismul de la nordul Dunării sunt neobişnuit de bogate, iar aproape toate privesc goţii. Zugravu observa paradoxul: pentru spaţiul de la est şi sud de Carpaţi avem „relativ multe informaţii scrise, foarte puţine date arheologice".[18] La goţi au existat în acelaşi timp o Biserică niceeană, una omoiană şi una a audienilor.

5.1 De unde au venit primii creştini la goţi

Primii creştini de la goţi au fost captivi. În raidurile din anii 250-260, sub Valerian şi Gallienus, goţii au dus din Capadocia şi Galatia oameni la nordul Dunării. Între ei erau şi strămoşii lui Wulfila, creştini din satul Sadagolthina, lângă oraşul Parnassus.[52] Legătura cu Capadocia s-a păstrat un secol: Pătimirea Sfântului Sava este o scrisoare a Bisericii din „Gothia" către Biserica din Capadocia, iar moaştele lui au fost trimise acolo.

5.2 Biserica niceeană din „Gothia"

Socrates scrie că Wulfila fusese la început niceean, „ucenic al lui Teofil, episcopul goţilor, care a fost prezent la conciliul de la Niceea".[53] Zugravu recunoaşte că izvoarele despre acest Teofil „sunt nesatisfăcătoare", dar arată că în secolul al IV-lea au existat în teritoriul extracarpatic mai multe nuclee niceene, răspândite în interiorul triburilor gotice.[54]

Izvoarele păstrează câteva nume ale acestui cler:

- episcopul Goddas, de origine gotică, care a mutat moaştele martirelor Inna, Rimma şi Pinna;
- preoţii Sansalas şi Guththicas, pomeniţi în Pătimirea Sfântului Sava;
- preoţii Bathusios şi Vercas şi monahul Arpylas, ucişi în persecuţia lui Athanaric.

Pătimirea lui Sava spune că pe râul Mousaios existau biserici „în sate" şi „în oraşe".[55] Numele creştinilor de la nordul Dunării arată o lume amestecată: germanice (Goddas, Guththicas, Sansalas, Wereka), greceşti (Nichita), poate geto-dacice şi latine (Constans, Thermas, Anna, Dulcilla).[56]

5.3 Wulfila

Wulfila (Ulfila) este cel mai cunoscut creştin de la nordul Dunării din toată Antichitatea. Despre el avem două izvoare principale, care nu se potrivesc întru totul.

Philostorgius scrie că Wulfila a fost trimis ca sol de conducătorul goţilor „pe vremea lui Constantin" şi că a fost hirotonit de „Eusebiu şi episcopii de lângă el", adică de Eusebiu de Nicomidia, ca episcop „al creştinilor din ţara getică". Tot Philostorgius spune că Wulfila a creat alfabetul gotic şi a tradus Scriptura, „în afară de cărţile Regilor", pentru că goţii erau şi aşa prea iubitori de război.[52]

Auxentius de Durostorum, ucenicul lui, a scris o scrisoare despre credinţa, viaţa şi moartea învăţătorului său, păstrată într-o lucrare a episcopului arian Maximinus. Auxentius spune:[57]

- Wulfila a fost făcut episcop la 30 de ani, din treapta de citeţ.
- A predicat „în limba greacă, latină şi gotică" şi a lăsat tratate în toate trei.
- După şapte ani de episcopat, un „judecător al goţilor, necredincios şi nelegiuit" a pornit o persecuţie. Wulfila a fost alungat „cu o mare mulţime de mărturisitori" şi primit „pe pământul Romaniei" de împăratul Constanţiu al II-lea. Auxentius compară trecerea Dunării cu trecerea Mării Roşii de către Moise.
- A mai predicat încă 33 de ani în Imperiu, în total 40 de ani de episcopat, şi a murit la Constantinopol, unde fusese chemat de împărat la o dispută.

Datele care circulă, naştere în jurul anului 311, hirotonie în 341, alungare în 347-348, moarte în 381 sau 383, sunt toate calculate din aceste intervale. Niciun izvor antic nu dă anul naşterii. Data hirotoniei este discutată:[58]

Datarea hirotoniei lui Wulfila: poziţiile din literatură

Data	Pe ce se sprijină	Cine o susţine
336, sub Constantin	Philostorgius	K. Schäferdiek, T. D. Barnes
341-342, sub Constanţiu al II-lea	Auxentius	P. Heather şi J. Matthews[59], N. Zugravu
două solii diferite	împacă cele două izvoare	H. Wolfram

Legătura hirotoniei cu sinodul de la Antiohia din 341 este o deducţie modernă, nu o afirmaţie a vreunui izvor. Noel Lenski[60] conchide că „numai dovezi noi pot rezolva" chestiunea.[58]

Comunitatea lui Wulfila s-a aşezat în Moesia. Iordanes scrie, în secolul al VI-lea, că „mai erau şi alţi goţi, numiţi cei mici, un popor numeros, al căror preot şi întâistătător era Vulfila, despre care se spune că i-a învăţat să scrie. Ei sunt astăzi în Moesia, locuind ţinutul Nicopolei până la poalele muntelui Haemus".[61] Este vorba de Nicopolis ad Istrum, la aproximativ 50 de kilometri de Dunăre.

Credinţa lui Wulfila. Istoricii bisericeşti ai secolului al V-lea, impresionaţi de traducătorul Bibliei, au încercat să facă din el un niceean împins spre arianism de împrejurări. Crezul lui, păstrat de Auxentius, arată altceva. Tatăl este „singur nenăscut şi nevăzut", Fiul este „asemenea" Tatălui „după Scripturi", iar Duhul Sfânt „nici Dumnezeu, nici Domn", ci „supus şi ascultător" Fiului. Este o credinţă omoiană, cea a sinodului de la Constantinopol din 360, pe care Wulfila l-a şi semnat, nu arianismul strict al lui Arie.[57] Zugravu îl numeşte „întemeietorul Bisericii ariene a Gothiei".[55]

Biblia gotică. Din traducerea lui Wulfila s-au păstrat mai multe manuscrise. Cel mai cunoscut este Codex Argenteus, „Codicele de argint", la Uppsala: Evangheliile, pe pergament purpuriu, cu litere de argint şi aur. Avea cel puţin 336 de file, din care 187 sunt la Uppsala, iar o filă a fost găsită în 1970 în

catedrala din Speyer. A fost copiat probabil la Ravenna, la începutul secolului al VI-lea, poate pentru regele Teodoric. A ajuns la Uppsala în 1669, ca dar al lui M. G. De la Gardie.[62] Din Vechiul Testament s-a păstrat un singur fragment, din cartea lui Neemia, într-un manuscris de la Milano.[63]

5.4 Persecuţiile

Au fost două persecuţii. Prima, în jurul anilor 347-348, este cunoscută numai din Auxentius şi a dus la plecarea lui Wulfila în Imperiu. Zugravu atribuie această primă persecuţie lui Aorich.[54]

A doua a început în 369, după războiul lui Valens cu goţii lui Athanaric (367-369), încheiat cu un tratat semnat „pe o corabie în mijlocul fluviului", şi a durat cel puţin până în 372. Izvoarele dau motive diferite:[64]

- Socrates: predica lui Wulfila era „o încălcare a privilegiilor religiei strămoşeşti".
- Sozomen: supuşii lui Athanaric „părăsiseră cultul părinţilor". Tot Sozomen descrie cum slujbaşii plimbau un idol pe un car pe la corturi, îi ardeau pe cei care refuzau să jertfească şi au dat foc unui cort-biserică plin de bărbaţi, femei şi copii.
- Epifanie: o răzbunare împotriva împăraţilor romani.
- Istoricii moderni: N. Lenski vede în persecuţie încercarea lui Athanaric de a-şi reface autoritatea după război, iar P. Heather o leagă de tratatul care separa goţii de romani.

Orosius, la începutul secolului al V-lea, scrie că cei mai mulţi dintre creştinii persecutaţi de Athanaric „au fugit pe pământul roman, nu tremurând, ca la duşmani, ci încrezători, pentru că mergeau la fraţi".[3]

5.5 Sfântul Sava Gotul

Pătimirea Sfântului Sava este scrisoarea „Bisericii lui Dumnezeu care locuieşte în Gothia către Biserica lui Dumnezeu care locuieşte în Capadocia şi către toate parohiile sfintei Biserici universale". Textul a fost editat critic de bollandistul Hippolyte Delehaye[65] în 1912.[66] Ce spune:

- Sava era „got de neam", probabil citeţ sau cântăreţ în biserică.
- Preotul Sansalas, care fugise în „Romania", adică pe pământ roman, s-a întors pentru Paşti şi a fost arestat împreună cu Sava.
- Atharid, fiul lui Rothesteus, „stăpânul", a poruncit ca Sava să fie înecat „în râul numit Mousaios". Preotul Sansalas a fost lăsat în lanţuri.
- Sava a murit la 38 de ani, deci s-a născut în jurul anului 334. Data morţii este dată precis: a cincea zi a săptămânii de după Paşti, „în ajunul Idelor lui aprilie", adică 12 aprilie, în consulatul lui Modestus şi Arintheus, adică în 372.
- Iunius Soranus, „prea strălucitul duce al Scythiei", adică comandantul militar al Dobrogei, a adus trupul „din ţara barbară în Romania" şi l-a trimis în Capadocia.

Cercetătorii datează scrisoarea în 373 sau 374. Mousaios este identificat de istoricii români, între care Emilian Popescu şi Ionuţ Holubeanu, cu râul Buzău.[67] Identificarea se sprijină pe asemănarea numelor şi nu are, din ce am putut verifica, o alternativă propusă în literatura de specialitate.

Scrisorile lui Vasile cel Mare confirmă povestea din cealaltă parte a lumii. Într-una îi scrie, probabil, lui Soranus: „dacă trimiţi moaştele martirilor acasă, vei face bine, căci scrii că persecuţia de acolo face martiri şi acum". În alta mulţumeşte pentru „un martir venit la mine din ţinuturile sălbatice de dincolo de Dunăre" şi pomeneşte „butucul şi apa prin care au murit martirii".[68] Destinatarul acestor din urmă

scrisori este discutat: tradiţia manuscriselor spune Ascholius al Tesalonicului, C. Zuckerman un preot capadocian cu acelaşi nume activ în Scythia, iar Emilian Popescu şi, înaintea lui, Pfeilschifter, episcopul Bretanion de Tomis.[67]

Era Sava niceean sau arian? Majoritatea cercetătorilor, de la E. A. Thompson la P. Heather, N. Lenski şi M. Kulikowski, îl socotesc niceean. P. Parvis a susţinut în 2014 că ar fi fost arian; Holubeanu nu găseşte în argumentele ei „nicio dovadă convingătoare”.[69]

5.6 Ceilalţi martiri goţi

- **Nichita Gotul**, pomenit la 15 septembrie, ziua în care moaştele lui au fost depuse într-o bazilică de la Mopsuestia, în Cilicia. Viaţa lui mai târzie este socotită de Lenski „în mare parte apocrifă”.[66]
- **Cei 26 de martiri arşi într-o biserică.** Sinaxarele greceşti îi pomenesc la 26 martie: preoţii Bathusios şi Vercas (Wereka), cu doi fii şi două fiice, monahul Arpylas, 11 mireni şi 7 femei. I-a ars Wingurich, un conducător local. Moaştele au fost adunate de Gaatha, cu fiul ei Arimerius şi fiica ei Dulcilla, şi duse la Cyzic.[66] Delehaye leagă episodul de cortul-biserică ars din Sozomen şi de calendarul gotic, care la 29 octombrie pomeneşte „martirii cu preotul Wereka şi Batwin, din biserica plină arsă în neamul goţilor”.[11]
- **Inna, Rimma şi Pinna**, legate de pari într-un râu îngheţat. Episcopul Goddas le-a mutat moaştele după şapte ani.[66]

5.7 Audienii şi Fritigern

Audius, un ascet din Mesopotamia exilat de Constanţiu al II-lea în Scythia Minor, a trecut la goţi, a întemeiat mănăstiri „cu reguli vrednice de admiraţie” şi a hirotonit episcopi. Urmaşii lui, Uranios şi Silvanus, au condus o comunitate până când persecuţiile au împrăştiat-o.[70]

A doua misiune ariană la goţi a pornit de la Fritigern, rivalul lui Athanaric, care a trecut la credinţa împăratului Valens. Data este una dintre cele mai discutate din toată istoria gotică: înainte de 369 (Chrysos), în jurul lui 372 (Lenski), între 373 şi 375 (Schäferdiek), în 376, odată cu trecerea Dunării (Heather), sau un proces de după 382 (Thompson).[58] La bătălia de la Adrianopol, în 378, Fritigern a trimis ca sol la Valens un preot creştin.

5.8 Arheologia: o tăcere aproape totală

Pentru cultura Sântana de Mureş-Cerneahov, cultura materială a goţilor şi a populaţiilor amestecate cu ei, arheologia creştinismului este foarte săracă şi contestată. Zugravu o spunea direct: la est şi sud de Carpaţi „nu s-au descoperit clădiri care să poată fi puse în legătură cu vreun locaş de cult, deşi informaţii despre ele există în izvoarele scrise”.[70]

Ce s-a propus ca dovadă şi cum este judecat azi:

Biertan și Porolissum: lectura creștină față de lectura critică

Descoperirea	Ce este	Lectura creștină	Lectura critică
Mihălășeni (Botoșani), mormântul 123	medalion de sticlă cu Daniel între lei, alături de altele	D. Gh. Teodor: import creștin	Zugravu: mormânt N-S, cu ofrande bogate, al unui păgân care purta un obiect creștin
Cruci incizate pe ceramică (Dumbrăveni, Tăcuta, Dănceni)	semne în formă de cruce	D. Gh. Teodor, 1974 și 1991	M. Ignat, 2008: svastici solare, „nu pot fi interpretate ca simboluri paleocreștine”
Morminte orientate V-E (Brăviceni și altele)	orientare și lipsa ofrandelor	V. Vornic, 2010: „cea mai plauzibilă” lectură	Zugravu: orientarea V-E nu dovedește singură creștinismul
Alcedar, pe Nistru	prescurnicer, ștampilă pentru prescuri	creștin	datare disputată, între secolele IV-V și VI-VII
Budureasca (Prahova), Izvoru Dulce (Buzău)	tipare pentru cruciulițe, orizontul Cireșanu, sfârșitul secolului IV și prima jumătate a secolului V	Zugravu: obiecte ale populației locale rămase după plecarea goților	aceste tipare sunt acceptate și de Zugravu

Zugravu, într-o trecere în revistă a istoriografiei din 2022, judecă lecturile creștine ale materialelor Sântana de Mureș-Cerneahov ca fiind „cel mai adesea speculative, lipsite de orice sprijin documentar de natură literar-creștină”.[71] Este cea mai limpede formulare a dezbaterii de azi: D. Gh. Teodor, Ion Ioniță și V. Vornic de o parte, Zugravu și M. Ignat de cealaltă.

Tezaurul de la Pietroasele este o contraprobă. Găsit în 1837 pe dealul Istrița, din cele 22 de piese au fost recuperate 12, de aproape 19 kilograme. Inscripția runică este pe un colan, nu pe un inel, și a fost ruptă în două la furtul din 1875. Muzeul Național de Istorie a României preferă lectura „Gutan(e) Iowi hailag”, „închinat lui Jupiter al goților”, deci un obiect de cult păgân. Tezaurul a fost datat mult timp în vremea lui Athanaric, până în 381, dar o datare arheologică mai nouă îl mută în prima jumătate sau la mijlocul secolului al V-lea și îl atribuie ostrogoților.[72]

Capitolul 6. Secolele V-VI la nordul Dunării: huni, gepizi și creștinarea fără Biserică

6.1 Epoca hunică: recul, nu revenire la păgânism

Venirea hunilor, după 375, a dus goții în Imperiu și a dezorganizat comunitățile de la nordul Dunării. Zugravu descrie prima jumătate a secolului al V-lea ca pe un recul al vieții creștine, nu ca pe o întoarcere la păgânism. Legăturile cu sudul nu s-au rupt: misiunea lui Theotimus I printre „hunii” de la Dunăre, târgurile prevăzute de tratatele lui Attila și, mai ales, prizonierii. Zugravu îi numește pe captivi „adevărații apostoli la nordul fluviului”.[73]

În această epocă, opoziția dintre roman și barbar devine opoziția dintre creștin și păgân. Orosius se prezenta drept „Romanus et Christianus”, roman și creștin. Pentru populația latinofonă de la nordul Dunării, înconjurată de barbari păgâni sau arieni, credința a devenit, după Zugravu, un semn de identitate.[73]

6.2 Gepizii: o Biserică ariană legată de rege

După prăbușirea imperiului hunic, în 454, gepizii au stăpânit Transilvania și apoi Câmpia Tisei, cu reședința la Sirmium. Erau creștini arieni, creștinați prin goți. Mărturiile:

- În 549, solii longobarzi îi spuneau lui Iustinian că romanii trebuie să-i sprijine pe ei, care erau de aceeaşi credinţă, împotriva gepizilor, „care sunt arieni”. Este o afirmaţie a duşmanilor gepizilor, nu una neutră.[74]
- Cronicarul Ioan de Biclaro, contemporan, scrie că după căderea regatului gepid, în 567, „comorile regelui Cunimund au fost duse întregi la Constantinopol, împăratului Iustin, prin Trasaricus, episcopul sectei ariene, şi prin Reptila, nepotul lui Cunimund”.[75] Este singurul episcop gepid cunoscut pe nume. Nimic nu îl leagă de Transilvania: centrul gepizilor era atunci la Sirmium.

Arheologia gepidă. Cele mai clare obiecte creştine vin din mormântul princiar Apahida I, găsit în 1889 şi datat în jurul anului 490: trei inele de aur, unul cu o cruce formată din patru cruci mici, unul cu un nume scris sub o cruce, un inel sigilar cu cruce, şi o fibulă de aur cu o cruce gravată pe placă.[76] Numele de pe inel a fost citit Omharus. Coriolan Opreanu[77] îl citeşte OMAHARI V(IRI) G(LORIOSISSIMI), „al lui Omahar, bărbat prea glorios”, un titlu roman târziu, şi îl leagă de Teodoric cel Mare.[78] Tezaurul de la Someşeni, găsit în 1963, are un colier cu un disc mare, cu cruce în email pe faţă şi cruce gravată pe spate.[76]

Crucile de pe aceste piese arată că purtătorii lor erau creştini, dar sunt obiecte de import bizantin, daruri diplomatice sau însemne de rang. Ele nu spun dacă purtătorul era arian sau niceean. Arianismul gepizilor este atestat numai de izvoarele scrise şi numai pentru regatul de la Tisa şi Sirmium. Pentru oamenii obişnuiţi îngropaţi în necropolele gepide din Transilvania, creştinismul nu poate fi nici dovedit, nici exclus. Detaliile sunt în studiul nostru despre necropolele gepide.

6.3 Biertan şi Porolissum: două dosare redeschise

Donariul de la Biertan este cel mai cunoscut obiect creştin din interiorul arcului carpatic: o tablă de bronz traforată cu inscripţia EGO ZENOVIUS VOTUM POSUI, „Eu, Zenovius, am pus acest dar”, şi un disc cu monograma lui Hristos, sub care atârna un candelabru, azi pierdut. A fost găsit în 1775 şi redescoperit de Kurt Horedt[79] în 1940 în arhivele Muzeului Brukenthal din Sibiu, unde se află şi azi.[80]

Obiectul este sigur creştin şi datat de majoritatea cercetătorilor în secolul al IV-lea. Ce dovedeşte este însă disputat. Istoriografia mai veche a văzut în el darul unei comunităţi creştine latinofone locale. Alexander Rubel[81] arată, în 2019, că la locul descoperirii nu există biserică sau capelă şi că „astăzi cei mai mulţi cercetători, inclusiv din România”, îl socotesc pradă adusă în Transilvania de un războinic germanic dintr-o biserică aflată în altă parte.[80] Numele Zenovius este grecesc (Zenobios) şi nu poate fi legat de nicio persoană cunoscută.

Porolissum (Moigrad). Nicolae Gudea[82] a publicat în 1979 fundul unui vas cu semne citite ca o inscripţie creştină, „primul document creştin local sigur”, şi a propus o bazilică în templul lui Bel şi o biserică martirială la sanctuarul Nemesei. Coriolan Opreanu a reluat în 2021 toate aceste piese şi ajunge la concluzii opuse: semnele au fost incizate după ardere, vasul este anterior anului 271, iar inscripţia „nu este autentică, ci un fals”. Despre biserici spune că „nu există nicio dovadă pozitivă”. Gudea şi-a menţinut lectura în 2016.[83] Opreanu mai notează că Kurt Horedt, pe care îl numeşte „cel mai realist autor al perioadei”, accepta doar şapte obiecte sigure cu simboluri creştine din fosta Dacie.

6.4 Obiectele mărunte: cruci, tipare, lămpi, ampule

În secolele V-VI, la nordul Dunării obiectele creştine se înmulţesc. Zugravu le inventariază regiune cu regiune:[84]

- **Banat şi Oltenia, pe linia Dunării:** opaiţe cu ansa în formă de cruce la Drobeta, Dierna, Ostrovul Banului; un opaiţ de bronz cu cruce şi porumbel de la Lederata; cataramele „de tip Sucidava”.

- **Transilvania, în vechile oraşe romane:** un pandantiv de plumb în formă de cruce şi opaiţe de bronz de la Porolissum; opaiţe nord-africane şi siro-palestiniene la Potaissa; mai multe opaiţe la Apulum.
- **Muntenia:** opaiţul de bronz cu cruce de la Luciu (Ialomiţa), lângă vadul dintre Carsium şi Piua Petrii; tipare pentru cruci la Olteni (Teleorman), Bucureşti-Străuleşti şi Cândeşti; cruciuliţe la Băleni, Valea Voievozilor şi Budureasca.
- **Moldova:** adevărate ateliere de turnat cruciuliţe în aşezările din secolele VI-VII de la Traian (Bacău), Davideni (Neamţ) şi Botoşana (Suceava); cruciuliţe la Davideni, Ruginoasa, Cândeşti.

Cercetarea mai nouă a nuanţat acest inventar în trei direcţii.

1. **Unele proveniențe nu țin.** Ampulele Sfântului Mina, sticluţe de pelerin aduse din Egipt, au fost socotite mult timp descoperiri de la Porolissum, Dierna şi Apulum. Dorel Tănase[85] arată, în 2018, că proveniența de la Porolissum „cel mai probabil” nu este adevărată, cea de la Dierna este doar „presupusă”, iar cea de la Apulum a fost respinsă. Ampulele se datează în plus între 610 şi 650, deci mult mai târziu decât se credea.[86]
2. **Crucile de pe ceramică au o geografie proprie.** E. S. Teodor şi I. Stanciu[87] au cartat, în 2009, crucile incizate pe vasele lucrate cu mâna, în Moldova, Muntenia şi Oltenia. Vasul miniatural de la Botoşana, cu cruce şi peşte, are un mesaj creştin „explicit”. Autorii observă că harta crucilor de pe ceramică coincide aproape exact cu cea a crucilor pectorale şi a tiparelor, şi că în ţinuturile gepide, deşi creştine, nu apare nimic asemănător. Avertizează însă că generaţia mai veche de arheologi a citit orice cruce ca semn creştin, „fără nicio urmă de îndoială”.[88]
3. **Ce înseamnă crucile purtate.** Alexandru Madgearu observă că obiectele liturgice se concentrează în Transilvania, Banat şi Oltenia, în preajma vechilor oraşe, iar crucile pectorale şi tiparele lor în Moldova şi Muntenia, tocmai în zonele în care intraseră slavii. El le citeşte ca semne ale unor comunităţi romanice creştine care trăiau alături de slavii păgâni.[89] Florin Curta[90] propune o altă lectură: un „stil emblematic”, adică un mod de a semnala apartenenţa la un grup, fără un înţeles etnic precis.

6.5 O creştinare relativă, fără Biserică proprie

Zugravu încheie capitolul despre secolele V-VI cu o imagine puternică: o „lume preponderent creştină”, iar anii 400-600 ar fi „momentul decisiv al creştinării celei mai mari părţi a masei romanice nord-danubiene”. Într-o notă precizează însă că prin „generalizare” nu înţelege „cuprinderea totalităţii populaţiei” şi aminteşte că Madgearu propusese, pentru aceeaşi realitate, termenul de „creştinare relativă”.[91]

Cercetarea de azi este mai rezervată. Andrei Gândilă[92] scrie, în 2018, că la nordul Dunării, pentru secolele VI-VII, „nu s-a descoperit încă nicio biserică”, în afara capetelor de pod de pe fluviu, că înmormântările arată practici amestecate, că nu există dovezi ale unui efort imperial de creştinare a noilor veniţi şi că modelul unei „încununări a creştinării şi romanizării de secole” trebuie reevaluat.[93] Zugravu propusese că satele erau conduse de horepiscopi, episcopi de ţară, şi explica astfel cuvântul popular „piscup”; articolul nostru despre vocabular a arătat că „piscup” este un împrumut regional târziu, cu sensul de episcop catolic, deci nu poate susţine ipoteza.

Capitolul 7. Prăbuşirea: frontiera cade, episcopiile dispar

7.1 Sfârşitul frontierei dunărene

În a doua jumătate a secolului al VI-lea, frontiera dunăreană a fost lovită din toate părţile. În 559, cutrigurii lui Zabergan au trecut Dunărea îngheţată. După 568, avarii s-au aşezat în Câmpia Panonică, iar slavii s-au răspândit în câmpia munteană şi apoi în Balcani. Împăratul Mauricius a încercat să mute războiul la nordul Dunării: între 593 şi 602, generalii lui, Priscus şi Petru, au trecut fluviul şi au luptat cu căpeteniile slave Ardagast, Musokios şi Peiragastus, în câmpia munteană. Campaniile sunt povestite de Teofilact Simocata. În 602, armata, căreia i se ceruse să ierneze la nordul Dunării, s-a răsculat, l-a ucis pe Mauricius şi l-a pus în loc pe Focas.

Zugravu datează ruperea limes-ului scitic în 614. Formarea hanatului bulgar la sudul Dunării, în 680-681, a încheiat epoca.[94]

7.2 Ce s-a întâmplat cu episcopii

Prăbuşirea Bisericii a fost mai gravă decât în epoca hunică. Arhiepiscopia Justiniana Prima a fost părăsită. Episcopii din Noricum şi Pannonia s-au refugiat în Italia. Episcopul Dulcissimus de Durostorum s-a retras la Odessos (Varna). Listele de participanţi la conciliul de la Constantinopol din 680-681 arată că cele mai multe scaune din Balcani îşi încetaseră existenţa: din interiorul peninsulei apare doar Stobi.[95] Niciun episcop din Scythia nu mai apare la conciliile din secolele VII-IX.[94]

Zugravu respinge totuşi ideea unei rupturi totale. Conciliul Trullan din 691-692 dădea, prin canonul 30, preoţilor din „Bisericile barbare” dreptul de a se despărţi de soţii „pentru îngustimea judecăţii lor şi pentru înstrăinarea şi nestatornicia obiceiurilor lor”. Canonul arată că existau comunităţi creştine cu preoţi în afara Imperiului.[95]

7.3 „Tomitanii” lui Walafrid Strabo

Un text din secolul al IX-lea a stârnit multe discuţii. Walafrid Strabo, abatele mănăstirii Reichenau, scria în jurul anului 840 că „la unele neamuri ale sciţilor, şi mai ales la tomitani”, slujbele se făceau „până astăzi” în limba goţilor. Istoricii români au citit textul ca pe o dovadă a unei comunităţi gotice lângă Tomis şi, indirect, a unei Biserici locale. Zugravu arată că „sciţii” sunt un clişeu literar, că nu există nicio ştire despre goţi arieni în Dobrogea şi că textul priveşte aproape sigur goţii din Crimeea, unde izvoarele pomenesc un alt „Tomis”, lângă Phanagoria.[94] Este un caz în care o ştire care pare să vorbească despre spaţiul românesc vorbeşte, de fapt, despre altul.

Capitolul 8. Secolele VII-IX: veacurile întunecate şi recreştinarea

8.1 Dobrogea fără oraşe

După 614 şi până în 971, Dobrogea a intrat în ceea ce Zugravu numeşte „registrul minor al istoriei”: oraşele s-au ruralizat, populaţia s-a împuţinat, cultura orală a înlocuit-o pe cea scrisă. Obiectele creştine din secolele VII-IX „lipsesc aproape cu desăvârşire”.[96] Singura necropolă veche în care înmormântările continuă până în deceniul al optulea al secolului al VII-lea este cea de la Beroe (Piatra Frecăţei).[97]

Apoi apare ceva nemaiîntâlnit de patru secole: incineraţia. Necropole de incineraţie s-au găsit la Satu Nou, de la sfârşitul secolului al VII-lea până în jurul anului 900, la Castelu şi la Gârliţa, iar necropole birituale la Nalbant, Canlia şi Istria-Capul Viilor.[97] Cine erau cei incineraţi este disputat. O parte a

arheologilor români i-au socotit localnici rămaşi păgâni sau creştini care se incinerau după obiceiul vechi. Zugravu respinge ambele ipoteze: Biserica respinsese incineraţia din primele secole, iar în Dobrogea obiceiul dispăruse încă din secolul al III-lea, deci mormintele aparţin slavilor şi bulgarilor aşezaţi aici.[98]

8.2 Transilvania între avari, slavi şi bulgari

Pentru Transilvania, Ioan Marian Ţiplic şi Maria Crîngaci Ţiplic[99] conchid că între secolele VII şi X creştinismul „nu reprezenta o religie generalizată". Argumentele lor: lipsa aproape completă a obiectelor creştine de la sfârşitul secolului al VII-lea până la sfârşitul secolului al IX-lea, lipsa lăcaşurilor de cult şi lipsa oricărui document despre o structură bisericească la nordul Dunării. Misiunile au devenit posibile abia după căderea avarilor, la sfârşitul secolului al VIII-lea, şi după ridicarea Bulgariei creştine, în secolul al IX-lea.[100]

Necropolele de incineraţie şi birituale din Transilvania, „grupul Mediaş" definit de Kurt Horedt, aparţin acestui interval: Soporu de Câmpie, Uioara de Jos, Turdaş, Păuca, apoi Mediaş, Guşteriţa, Ocna Sibiului, Bratei, Boarta, Ghirbom şi Târnava.[101]

Un lucru merită spus despre documente, fiindcă lipsa lor nu e totală: în secolul al IX-lea, o Dacie dunăreană locuită e cunoscută de cancelaria francă. Annales regni Francorum înregistrează la 824 soli ai abodriţilor „care se numesc de obicei praedenecenti şi locuiesc Dacia învecinată cu Dunărea, vecini cu bulgarii", veniţi la Ludovic cel Pios să se plângă de „apăsarea nedreaptă a bulgarilor" şi să ceară ajutor; au fost trimişi acasă şi chemaţi înapoi la data fixată pentru solii bulgari, care aşteptau atunci în Bavaria. Izvorul nu spune nimic despre creştinism şi nu dă numele regelui bulgar, deci identificarea lui cu Omurtag este a istoriografiei, nu a analelor. Dar arată că în 824 un împărat apusean ştia de o Dacie dunăreană locuită şi ştia cu cine se învecinează ea.[102]

8.3 Bulgarii şi drumul sării

Creştinarea Bulgariei a schimbat totul. Cneazul Boris a fost botezat în 864 sau 866, cu numele Mihail. După 886, ucenicii lui Chiril şi Metodiu alungaţi din Moravia au ajuns în Bulgaria, iar în 893 slavona a devenit limba Bisericii şi a statului bulgar.

Bulgarii controlau atunci şi sudul Transilvaniei. În 892, regele german Arnulf le-a cerut să nu mai vândă sare moravilor, cu care era în război, semn că drumul sării pe Mureş şi pe Tisa era în mâna lor.[101] Bulgarii s-au aşezat în jurul vechiului Apulum, numit de aici Bălgrad, „cetatea albă".[76] Stăpânirea lor în sudul Transilvaniei pare să fi încetat după primul atac al ungurilor, în 927.[101]

Necropola de la Ciumbrud este cazul de şcoală al dezbaterii. Are 32 de morminte orientate vest-est, din secolele IX-X, cu podoabe. Zeno K. Pinter[103] a atribuit-o moravienilor, Alexandru Madgearu bulgarilor[104], iar Aurel Dragotă[105] unor moravieni creştini veniţi „din motive religioase", înaintea bulgarilor.[106] La Alba Iulia, trei necropole din secolele X-XI, aflate aproape una de alta, arată situaţii diferite: una fără elemente creştine sigure, la Staţia de Salvare, şi una limpede creştină, la Izvorul Împăratului, cu cruci-relicvar de tip sud-dunărean alături de podoabe de tip Bijelo Brdo.[100]

8.4 Primele biserici de după antichitate

După Izvoarele şi Sucidava, următoarele biserici de la nordul Dunării apar abia la Alba Iulia. Rotonda de acolo este datată de Radu Heitel[107] între sfârşitul secolului al IX-lea şi mijlocul secolului al X-lea, dar data rămâne discutată. În 2011 s-a descoperit, la sud-vest de catedrala Sfântul Mihail, o biserică în formă de cruce greacă, de influenţă bizantină, publicată de Daniela Marcu Istrate[108] şi datată în secolele X-XI. A

fost legată, ca ipoteză, de episcopul Hierotheos, trimis de Constantinopol după botezul conducătorului maghiar Gyula, la mijlocul secolului al X-lea; Madgearu plasează însă misiunea lui Hierotheos între Mureş, Tisa şi Dunăre, nu la Alba Iulia.[109]

8.5 Basarabi-Murfatlar şi întoarcerea Bizanţului

Complexul rupestru de la Basarabi-Murfatlar, în judeţul Constanţa (RAN 62379.01), cu bisericuţe săpate în cretă şi pereţi acoperiţi cu inscripţii greceşti, glagolitice, chirilice şi runice, este cel mai spectaculos monument creştin dobrogean al epocii. Datarea s-a precizat: O. Damian şi colegii săi îl pun în secolele IX-XI, mai ales în secolul al X-lea, iar Georgi Atanasov arată că s-a dezvoltat până în ultimul sfert al secolului al IX-lea şi a fost abandonat în ultimul sfert al secolului al X-lea, mai ales după campania lui Sviatoslav din 971.[110] Runele de pe pereţi nu sunt o „scriere runică de tip dunărean", cum s-a susţinut, ci rune protobulgare, cu analogii la Pliska, Preslav şi Ravna.[111] Complexul nu dovedeşte deci o Biserică autohtonă continuă din Antichitate, ci viaţa monahală a Bulgariei creştine.

În 971, împăratul Ioan Tzimiskes a recucerit Dunărea de Jos. Bizanţul a organizat aici un comandament, numit Paristrion sau Paradunavon, cu centrul la Dristra (Silistra), unde a funcţionat o mitropolie. Două sigilii de plumb din secolele X-XI pomenesc pe Anichit şi pe Vasile, „mitropoliţi ai Tomisului", iar un episcop de Axiopolis apare în secolul al XI-lea.[111] Zugravu crede că este vorba de scaune refăcute după 971, nu de o continuitate neîntreruptă din Antichitate. După această dată, crucile, encolpioanele şi medalioanele reapar în aproape toate aşezările dobrogene.[96]

Capitolul 9. Ce spun cuvintele

Pentru secolele în care arheologia tace, limba română este martorul cel mai bun. Am tratat subiectul pe larg în articolul „Ce spun cuvintele despre creştinarea românilor", publicat pe Historix la 26 octombrie 2026. Aici rezumăm ce priveşte acest dosar.

9.1 Stratul latin

Româna păstrează un nucleu de termeni creştini moşteniţi direct din latină: Dumnezeu (din Domine Deus, la vocativ), biserică (basilica), cruce (crux), creştin (christianus), păgân (paganus), a boteza (baptizare), a cumineca (communicare), preot (presbyter), înger (angelus), păcat (peccatum), Paşti (Pascha), păresimi (quadragesima), duminică (dominica), a se ruga (rogare), lege cu sensul de credinţă (lex). Etimologiile au fost verificate articol cu articol în dicţionarele lui Puşcariu (1905)[112], Candrea-Densusianu (1907-1914) şi Meyer-Lübke (1935).

Aceste cuvinte au trecut prin schimbările fonetice ale latinei dunărene, între care rotacismul, trecerea lui l dintre vocale în r: basilica a dat biserică, angelus a dat înger, la fel cum caelum a dat cer. Cuvintele slave intrate mai târziu nu mai cunosc rotacismul: milă, silă, pilă. Prin urmare, nucleul creştin era în limbă înainte de contactul masiv cu slavii. Iar două cuvinte poartă sensuri apărute abia în secolul al IV-lea: păgân, cu sensul de necreştin, şi biserică, cu sensul de lăcaş creştin. Nucleul s-a format deci după secolul al IV-lea şi înaintea slavilor, adică exact în intervalul acestui dosar.

9.2 Ce lipseşte: ierarhia

Româna a moştenit un singur termen pentru cler, preot. Nu are un cuvânt moştenit pentru episcop, nici pentru mănăstire, nici pentru slujba euharistică. Albaneza, care a trăit lângă oraşele episcopale de pe coasta Adriaticii, a moştenit tocmai vocabularul instituţional: peshkop din episcopus, meshë din missa. Explicaţia cea mai simplă se potriveşte perfect cu arheologia din capitolele de mai sus: strămoşii românilor au fost creştinaţi în latină, într-o lume în care episcopiile existau, dar în oraşele de la sudul

Dunării; după prăbuşirea frontierei au rămas cu preoţi şi ritualuri, fără episcopi proprii; iar ierarhia a venit abia după secolele IX-X, prin Biserica bulgară şi apoi prin cea bizantină, în slavonă. De aceea sunt slavone vlădică, popă, stareţ, călugăr, mănăstire, schit, slujbă, utrenie, vecernie.

9.3 Două precizări noi

Prima: româna nu este singura limbă romanică care a moştenit basilica în locul lui ecclesia. Acelaşi cuvânt apare în dalmată (veglioto bašalka), în romanşa din Elveţia (baselgia), în graiuri alpine şi în franceza veche (baseille). Corect este deci să spunem că româna merge aici cu periferia lumii romanice, nu cu centrul ei.[10] Articolul nostru din octombrie spunea deja acest lucru.

A doua: lingvistul Al. Niculescu a cerut o „stratigrafie teologico-lingvistică" a stratului latin, încă nefăcută. El separă un fond latin primar, comun cu celelalte limbi romanice (cruce, botez, înger, duminică), de termeni specific româneşti (Crăciun, Rusalii, Florii, rugăciune) şi sugerează că unii termeni, ca Paşte, creştin şi poate Crăciun, ar putea fi intrări ceva mai târzii, din secolele VII-VIII.[10] Concluzia generală nu se schimbă, dar cronologia internă a vocabularului rămâne de scris.

Cazurile disputate rămân disputate: Crăciun (din creatio, după Densusianu şi DEX, sau din calatio, după Papahagi şi Puşcariu), Rusalii (din slavona rusalija, după DEX, sau din latinescul Rosalia pe o cale discutată, după Ciorănescu şi Niculescu), Sânziene (din sanctus dies Iohannis sau din Sanctae Dianae). Niciun argument al dosarului nu se sprijină pe ele.

Capitolul 10. Ce se vedea în jur

Dosarul a măsurat o tăcere: la nordul Dunării, între secolele VII şi IX, aproape nimic. O tăcere se judecă însă numai faţă de ceva, iar acel ceva sunt vecinii. Capitolul acesta nu aduce dovezi noi pentru spaţiul românesc. Arată ce se putea vedea, în aceiaşi ani, la câteva sute de kilometri.

10.1 Dunărea sârbească: un oraş ridicat anume pentru o arhiepiscopie

Arhiepiscopia creată prin Novela XI a avut un oraş construit pentru ea. Caričin Grad, lângă Lebane, în sudul Serbiei de azi, este identificat cu Iustiniana Prima, oraşul pe care Iustinian l-a ridicat lângă locul său de naştere. Primele săpături sunt din 1912, iar din 1978 cercetarea e o colaborare sârbo-franceză, cu patru volume apărute în colecţia Şcolii franceze din Roma.

Dintre descoperirile care privesc direct Biserica, cele mai limpezi sunt sigiliile. Şapte erau cunoscute de mai înainte, publicate între 1939 şi 1955 şi revizuite în 1977 şi apoi în 2010; în cinci ani numărul lor s-a mai mult decât triplat, ajungând la 28, găsite la zidurile Acropolei şi pe platoul de nord al Oraşului de Sus. Majoritatea noilor piese sunt bule imperiale şi bisericeşti, iar două grupuri spun totul despre ce era oraşul: cinci sigilii imperiale ale lui Iustinian şi **patru bule ale arhiepiscopului Ioan**, cunoscut din izvoare ca primat al Iustinianei Prima.[113]

În 2019, o săpătură condusă de Vujadin Ivanišević[114] şi Catherine Vanderheyde[115], pornită după o prospecţie georadar din 2015, a atacat în sud-estul Oraşului de Jos un edificiu tetraconc de circa 30 de metri pe latură, cu cele patru conci înconjurate de un zid care delimita un deambulatoriu, pus în ax cu strada principală şi precedat de o piaţă semicirculară. Sondajul a dat şi un capitel ionic cu impostă, refolosit într-un zid târziu.[116]

Comparaţia cu Dobrogea nu e de natură, ci de scară: aceeaşi lume, aceeaşi lege, acelaşi secol al VI-lea. Deosebirea e că la Tomis oraşul exista de patru secole, iar la Iustiniana Prima a fost ridicat anume.

10.2 Pannonia: singurul loc din jur unde creştinismul trece secolul al VII-lea

La Sopianae, azi Pécs, cimitirul creştin de secol IV are camere funerare subterane cu capele comemorative deasupra, pictate cu teme creştine. UNESCO l-a înscris în 2000, pe criteriile iii şi iv, cu 16 monumente, şi îl numeşte cea mai bogată colecţie de tipuri de monumente funerare din provinciile romane nordice şi apusene.[117]

Mai la nord, la Balaton, cultura Keszthely arată ceva ce nu se găseşte lesne în altă parte: o populaţie creştină care trăieşte în khaganatul avar. Róbert Müller[118] o împarte în două faze. Prima înfloreşte în ultima treime a secolului al VI-lea şi la începutul celui de-al VII-lea, cu centrul în fortificaţia de la Fenékpuszta; inventarul mormintelor arată, lângă o populaţie antică târzie supravieţuitoare, grupuri venite din Balcani şi din nordul Italiei, fugite la avari din faţa înaintării slave, plus grupuri germanice mai mici. **Ritul funerar şi folosirea neîntreruptă a bazilicii paleocreştine de la Fenékpuszta arată că populaţia aceasta era creştină.** Fortificaţia e distrusă pe la 630 şi rămâne nelocuită vreo două decenii, iar elita dispare; cimitire noi se deschid pe la mijlocul secolului al VII-lea, iar extinderea khaganatului spre apus izolează populaţia fazei târzii.[119]

Celălalt capăt al Pannoniei spune însă exact ce spune dosarul despre Dobrogea. Sirmium păstra, după martirologiile de secol IV, între care Hieronymianum, memoria câtorva zeci de martiri, iar cultul lui Irenaeus, al lui Syneros şi al Anastasiei e atestat de inscripţii de secol IV care pomenesc capelele lor din cimitire, o vizibilitate epigrafică neobişnuită pentru acel secol. Oraşul sărbătorea trei martiri din cler la o săptămână şi jumătate unul de altul: preotul Montanus la 26 martie, episcopul Irenaeus la 6 aprilie, diaconul Demetrius la 9 aprilie. Cu cucerirea avară din 582, scrie Efthymios Rizos[120], Sirmium iese din stăpânire creştină pentru câteva secole, instituţiile bisericeşti antice târzii se desfac, iar tradiţiile creştine locale decad.[121]

Rizos adaugă un lucru care contă pentru orice discuţie despre continuitate: sanctuarele medievale din Srem, deşi închinate martirilor Sirmiului, nu par să fi ieşit din cele antice târzii, cum au arătat săpăturile de la Mačvanska Mitrovica, deci nu sunt o reînviere a cultelor vechi, ci o aşezare nouă a lor, sub influenţa tradiţiei hagiografice greceşti. În secolul al IX-lea, creştinarea ţinuturilor dunărene e reluată de misiuni care se concurează, bizantine şi france.[121]

10.3 Moravia: biserici de zid, în secolul în care la noi nu e niciuna

Moravia Mare a lăsat la Mikulčice un şir de biserici, numerotate de arheologi. Cea de la numărul IX, din a doua jumătate a secolului al IX-lea, este un tetraconc înscris într-o rotondă. Martin Illáš[122] i-a comparat planul cu tetraconcurile dintre secolele IV şi XI, l-a găsit cel mai aproape de unele tetraconcuri armeneşti înscrise în rotondă şi socoteşte misiunea bizantină venită în Moravia din 863 cea mai probabilă cale prin care ideea a ajuns acolo. După contextul arheologic, biserica a avut două funcţii, capelă de cimitir şi baptisteriu.[123]

Firul care atinge direct Transilvania e cel din capitolul 8. Grupul „Ciumbrud", creat de Kurt Horedt, strânge vestigiile atribuite slavilor moravieni, iar la Ciumbrud-Podireu inventarul celor 32 de morminte are analogii în grupul cultural Staré Město, atribuit slavilor vestici; săpătura a fost publicată de A. Dankanits şi I. Ferenczi, care susţineau prezenţa moravienilor. Numele grupului vecin vine de la necropola de la Blandiana-La Brod, săpată de Horedt şi încadrată de el în secolul al X-lea.[124]

10.4 Lumea carolingiană: obiecte şi monede, nicio ierarhie

Dosarul are deja doi martori carolingieni, fără să le dea numele acesta: Walafrid Strabo, călugărul de la Reichenau cu „tomitanii" lui din capitolul 7.3, şi regele franc de est Arnulf, care în 892 le cere bulgarilor să nu mai vândă sare moravilor. Arheologia adaugă un dosar mai greu: piesele de tip Köttlach, după

cultura din Alpii de est a vremii carolingiene.

Călin Cosma[125] a reluat toate piesele Köttlach de pe teritoriul României. Ele vin exclusiv din morminte de inhumaţie, din trei necropole: Deta, în Banat, unde au apărut în 1882 la refacerea cimitirului satului, Sălacea, în Crişana, descoperită în 1966, şi Zalău, descoperită în 1989. Cerceii în formă de semilună sunt turnaţi şi decoraţi pe o singură faţă, cu o cruce la Sălacea şi cu motive vegetale la Deta şi la Zalău, cu emailul pus în verde, albastru-verzui şi roşu; analogiile sunt la Krungl, la Hohenberg şi în Slovenia. Cosma datează cele trei necropole între mijlocul secolului al IX-lea, sau ultimele lui decenii, şi mijlocul secolului al X-lea, iar pe cele de la Sălacea şi Zalău le pune pe seama unor comunităţi slave venite direct din aria Köttlach. La Orşova şi la Jamul Mare s-au găsit monede carolingiene din a doua jumătate a secolului al IX-lea.[126]

Partea care priveşte dosarul nostru este însă felul în care el judecă caracterul creştin, fiindcă îl judecă exact cum cerem şi noi. Cercelul cu cruce de la Sălacea, pandantivul cruciform de la Deta şi orientarea vest-est a defuncţilor „permit atribuirea necropolelor de la Deta, Zalău şi Sălacea unor comunităţi creştine”, şi tot el adaugă în fraza următoare că **o certitudine deplină e greu de obţinut**, fiindcă în aceleaşi necropole s-au făcut lucruri care nu se împacă cu creştinismul: trepanaţia craniului din mormântul 1 de la Sălacea, ofrande animale, amputarea membrelor unor defuncţi, poziţia nefirească a craniului din mormântul 4 de la Zalău.[126]

Interpretările s-au schimbat de mai multe ori, şi merită ştiut: M. Rusu a propus întâi că nişte comunităţi Köttlach ar fi fost mutate de avari în timpul războaielor cu francii, apoi le-a atribuit unor comunităţi creştine autohtone; lucrarea maghiară Erdély Története citea piesele de la Deta ca sud-germane sau renane, oricum din Imperiul carolingian; R. Heitel le datează în a doua jumătate a secolului al IX-lea şi primele decenii ale secolului al X-lea şi le leagă de influenţele carolingiene; J. Giesler crede că piesele Köttlach aflate în afara ariei de origine au mai ales însemnătate politică.[126]

Un lucru nu s-a găsit, şi absenţa lui contă la fel de mult ca piesele: nicio urmă a unei misiuni bisericeşti france trecute peste Carpaţi. Legătura carolingiană, cât există, e de obiecte, de monede şi de diplomaţie, nu de ierarhie.

10.5 Ce arată comparaţia

- **Tăcerea nord-dunăreană nu e o tăcere a izvoarelor în general.** În aceleaşi secole, vecinii de la apus şi de la sud-vest lasă biserici de zid, sigilii de arhiepiscop, cimitire pictate şi morminte cu cruci. Când o regiune tace şi vecinii ei vorbesc, tăcerea e a regiunii, nu a documentaţiei.
- **Supravieţuirea creştină cere un oraş sau măcar o bazilică în folosinţă.** Keszthely-Fenékpuszta trece secolul al VII-lea fiindcă are bazilica; Sirmium nu îl trece, fiindcă îşi pierde oraşul. Dobrogea stă de partea Sirmiului, şi asta explică de ce creştinismul ei se încheie ca instituţie odată cu oraşele.
- **Nici la vecini continuitatea nu se presupune, se dovedeşte.** Sanctuarele medievale din Srem nu ies din cele antice, iar ce arată asta e o săpătură, nu un raţionament.
- **Obiectele creştine se judecă la fel peste tot.** Cosma, pentru piesele Köttlach, şi Zugravu, pentru spaţiul românesc, cer acelaşi lucru: un semn specific, un context, şi rezerva spusă cu voce tare când acelaşi cimitir cuprinde şi practici necreştine.

Capitolul 11. Bilanţ: ce ştim sigur, ce nu ştim

Ce ştim sigur

- Dobrogea a fost, în secolele IV-VI, o provincie profund creştină, cu o mitropolie la Tomis, cu episcopi cunoscuţi pe nume, cu 58 de biserici descoperite şi cu martiri ale căror morminte s-au găsit la Niculiţel şi la Halmyris.
- La nordul Dunării, Imperiul a revenit în secolul al IV-lea, sub Constantin, şi în secolul al VI-lea, sub Iustinian, prin capete de pod. Pe malul stâng s-au descoperit două bazilici: una din secolul al IV-lea, într-o aşezare rurală de la Izvoarele (Mehedinţi), şi una din secolul al VI-lea, în cetatea Sucidava.
- Goţii de la nordul Dunării au avut în secolul al IV-lea comunităţi creştine niceene, omoiene şi audiene, au avut episcopi şi preoţi şi au dat martiri, între care Sava, înecat în Buzău la 12 aprilie 372.
- Gepizii erau arieni, cu un episcop legat de curtea regală, iar elita lor purta obiecte creştine.
- Reţeaua episcopală dunăreană s-a prăbuşit la începutul secolului al VII-lea. Biserica organizată a revenit la nordul Dunării prin Bulgaria creştinată şi prin Bizanţ, în slavonă, după secolul al IX-lea.
- Vocabularul creştin de bază al românilor este latin, iar cel ierarhic este slavon.

Ce nu ştim

- Câţi dintre locuitorii de la nordul Dunării erau creştini în secolele V-VII. Obiectele arată comunităţi creştine; nu arată o creştinare generală.
- Dacă exista vreo organizare bisericească la nordul Dunării în afara capetelor de pod. Ipoteza horepiscopilor nu are, deocamdată, o dovadă directă.
- Ce s-a întâmplat cu creştinii de la nordul Dunării între sfârşitul secolului al VII-lea şi sfârşitul secolului al IX-lea. Arheologia aproape tace, iar limba arată doar că nucleul de bază a supravieţuit.
- Dacă Sfântul Andrei a predicat în Scythia. Tradiţia există din secolul al III-lea; o dovadă contemporană nu există.

Disputele principale, pe scurt

Disputele principale ale dosarului, pe scurt

Întrebarea	O poziţie	Cealaltă poziţie
Andrei în Scythia	misiune reală (Popescu, Păcurariu, Muntean)	geografie simbolică (Zugravu, Pippidi)
Rangul Tomisului înainte de 536	arhiepiscopie, mitropolie sub Anastasius (Popescu, Zugravu)	mitropolie încă din 381, cu sufragani în afara provinciei (Holubeanu)
Hirotonia lui Wulfila	336 (Schäferdiek, Barnes)	341-342 (Heather şi Matthews, Zugravu)
Credinţa lui Sava	niceean (majoritatea)	arian (Parvis)
Biertan	darul unei comunităţi locale (istoriografia mai veche)	pradă germanică (Rubel şi „cei mai mulţi cercetători”)
Porolissum	primul document creştin local (Gudea)	fals; nicio biserică în secolul IV (Opreanu)
Crucile din secolele VI-VII	semne ale comunităţilor romanice creştine (Madgearu, Teodor şi Stanciu)	„stil emblematic” fără înţeles etnic (Curta)
Incineraţiile din secolele VII-IX	localnici păgâni sau creştini (unii arheologi români)	slavi şi bulgari (Zugravu)
Ciumbrud	moravieni (Pinter, Dragotă)	bulgari (Madgearu)

Siturile citate: fişa RAN şi lucrarea de referinţă

Pentru fiecare sit pomenit în dosar dăm codul din Repertoriul Arheologic Naţional (RAN), cu adresa fişei, şi lucrarea care tratează descoperirea, aleasă din bibliografia fişei sau din literatura citată mai sus. Fişa se deschide la adresa *https://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=* urmată de cod. Fişele au fost citite pe 15 noiembrie 2026. Unde RAN nu are fişă pentru descoperire, spunem asta.

Dobrogea

Siturile din Dobrogea citate în dosar, cu fișa RAN și lucrarea de referință

Situl	Ce privește dosarul	Fișa RAN	Lucrarea de referință
Tomis (Constanța)	bazilicile și criptele din secolele V-VI	60428.02	Constantin Chera-Mărgineanu, Vasilica Lungu, „Noi monumente de epoca romano-bizantină la Tomis”, MCA, 16, 1986, p. 145-154
Callatis (Mangalia)	bazilica din secolele V-VI	60491.03	Nicolae Alexandru, Robert Constantin, Mihai Ionescu, „Aspecte topografice ale cetății Callatis în epoca romano-bizantină”, Pontica, 2005, p. 419-438
Histria	bazilica episcopală	62039.01	Alexandru Suceveanu, Histria XIII. La basilique épiscopale, București, 2007
Tropaeum Traiani (Adamclisi)	bazilica B, de marmură, cu baptisteriu	60892.08	Ioana Bogdan-Cătăniciu, „The Marble Basilica (B) in Tropaeum Traiani”, Dacia NS, 50, 2006, p. 135-254
Tropaeum Traiani	bazilica „simplă” A	60892.08	Ion Barnea, „Basilica simplă (A) de la Tropaeum Traiani”, Pontica, 11, 1978
Tropaeum Traiani	bazilica D, cu transept	60892.08	Cristian Olariu, „Tropaeum Traiani: The Basilica D Sector”, Niš and Byzantium VII, 2009, p. 163-177
Adamclisi, necropola de nord	bazilica cimitierială	60892.07	Grigore Tocilescu, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, București, 1900
Axiopolis (Cernavodă)	cetatea și cultul martirilor	60785.03	Ion Barnea, „Date noi despre Axiopolis”, SCIVA, 11, 1, 1960, p. 69-80
Capidava	biserica din secolul al VI-lea	63063.01	Irina Achim, I. C. Opriș, „Loca sancta Scythiae: l'église paléochrétienne de Capidava”, în Antiquitas istro-pontica, Cluj-Napoca, 2010, p. 521-534
Ulmetum (Pantelimon)	inscripția celor doi tineri, bazilica din secolul al V-lea	62618.01	Steven A. Krebs, „Intensive Survey in the Vicinity of Late Roman Ulmetum”, SCIVA, 49, 1, 1998, p. 97-125
Niculițel	cripta martirilor	161044.07	Victor H. Baumann, raportul din Cronica, campania 1994, https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=127
Halmyris (Murighiol)	bazilica episcopală și cripta lui Epictet și Astion	160920.02	Mihail Zahariade, „The Halmyris Episcopal Basilica and the Martyrs' Crypt”, Il Mar Nero, 5, 2001-2003, p. 143-168
Argamum (Jurilovca)	bazilicile	160653.02	Florin Topoleanu, „Argamum. Sector Bazilica II (1981-1994)”, MCA SN, I, 1999 (2000), p. 191-201
Ibida (Slava Rusă)	bazilica	161277.01	Dorel Paraschiv, Ioan Iațcu, „The Christian Basilica of Ibida”, Arheologia Moldovei, XXXVI, 2013, p. 239-252
Slava Rusă	complexul monastic	161277.02	Andrei Opaiț, „Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă”, Revista Monumentelor Istorice, 1, 1990, p. 18-28
Dinogetia (Garvăn)	bazilica și obiectele creștine	160635.03 și 160635.07	Gheorghe Ștefan, „Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța”, Dacia, 11-12, 1948, p. 303-307
Noviodunum (Isaccea)	bazilica din secolele V-VI	159696.05	Gavrilă Simion, „Rituri și ritualuri funerare în necropola romană de la Noviodunum”, Pontica, 27, 1994, p. 91-105
Beroe (Piatra Frecăței)	necropola folosită până în secolul al VII-lea,	161115.01	Gheorghe Mănucu-Adameșteanu et al., „Cruci relicvar descoperite la Ostrov-Beroe”, Peuce, SN VI, 2008, p.

Situl	Ce privește dosarul	Fișa RAN	Lucrarea de referință
	bazilica		305-323
Sucidava de pe malul drept (Satu Nou, Oltina)	Sycidaba lui Procopius	62510.09	Ovidiu Țentea, Ioan C. Opriș, „Rediscovering Sucidava Moesica”, Journal of Ancient History and Archaeology, 12.4, 2025, p. 42-60
Basarabi-Murfatlar	complexul rupestru	62379.01	O. Damian, A. Samson, M. Vasile, MCA SN 5, 2009, p. 117-158 (fișa RAN nu are bibliografie de specialitate)
Satu Nou, La Armane	necropola de incinerație din secolele VIII-X	62510.05	B. Mitrea, N. Anghelescu, „Săpăturile de la Satu Nou”, MCA, 5, 1959, p. 535-542
Castelu	necropola din secolele IX-X	61130.08	Adrian Rădulescu, Nicolae Harțuchi, Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu, Constanța, 1967
Gârlița	necropola de incinerație	62592.01	Tudor Papasima, raportul din Cronica, campaniile 1983-1992, https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=683
Istria-Capul Viilor	necropola birituală din secolele VIII-IX	62039.19	Vlad Zirra, „Necropola de la Istria-Capul Viilor”, Dacia NS, VII, 1963, p. 356-411
Nalbant, Canlia	necropolele birituale	fără fișă găsită pentru necropole	Zugravu 1997, p. 459 și bibliografia de acolo

Malul stâng al Dunării

Siturile de pe malul stâng al Dunării citate în dosar

Situl	Ce privește dosarul	Fișa RAN	Lucrarea de referință
Izvoarele, km fluvial 860,5 (Gruia, Mehedinți)	bazilica rurală din secolul al IV-lea	112058.02	Ion Stângă, „O bazilică paleocreștină la Izvoarele, județul Mehedinți”, Drobeta, XVII, 2007, p. 178-189
Drobeta-Turnu Severin	castrul târziu, „Theodora”, basilica semnalată peste amfiteatru	109782.02	Dorel Bondoc, The Roman rule to the north of the Lower Danube during the Late Roman and Early Byzantine period, Cluj-Napoca, 2009
Dierna (Orșova)	castrul târziu	110072.03	Adrian Bejan, „La Dacie du Sud-Ouest (le Banat) aux IVe-VIIe siècles”, în Orbis Antiquus, Cluj-Napoca, 2004
Hinova	fortificația romană târzie	112085.01	Mișu Davidescu, Cetatea romană de la Hinova, București, 1989
Hinova, Brazda lui Novac	valul din secolele IV-V	112085.02	Costin Croitoru, Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos, Brăila, 2004
Ostrovu Mare	cetatea romană târzie	111907.05	Dorel Bondoc, „Old and new data about the Late Roman fortification from the island Ostrovul Mare”, Dacia Felix, Cluj-Napoca, 2007, p. 490-499
Sucidava (Celei)	cetatea, bazilica din secolul al VI-lea	125551.01	Toropu și Gherghe 1997; Dumitru Tudor, Sucidava, Craiova, 1974
Sucidava, necropola	necropola romană târzie	125551.02	Gheorghe Popilian, Dorel Bondoc, The Roman and late Roman cemetery of Sucidava-Celei, Craiova, 2012
Podul lui Constantin	podul Oescus-Sucidava	125551.08	Opriș et al., Cercetări Arheologice, 29.2, 2022, p. 631-664; Petre Gherghe, Lucian Amon, Pontica, 40, 2007, p. 359-369
Bărboși-Tirighina (Galați)	castellum-ul și turnul din secolul al IV-lea	75105.04	rapoartele din Cronica, de la https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=74
Daphne	cetatea lui Constantin	fără fișă; localizarea e disputată	Petre Diaconu, „În căutarea Dafnei”, Pontica, 4, 1971, p. 311-318; Madgearu 2003

Muntenia şi Moldova

Siturile din Muntenia şi Moldova citate în dosar

Situl	Ce privește dosarul	Fișa RAN	Lucrarea de referință
Pietroasele (Buzău)	castrul din secolul al IV-lea, tezaurul	48496.04	Gh. Diaconu et al., „L'ensemble archéologique de Pietroasele", Dacia NS, XXI, 1977, p. 199-220
Spanțov (Călărași)	necropola Sântana de Mureș, morminte V-E	105268.04	fișa RAN nu are bibliografie publicată
Mihălășeni (Botoșani)	mormântul cu medalionul lui Daniel	38250.03	Liviu Octavian Șovan, „Un mormânt cu medalioane romane de sticlă din necropola de la Mihălășeni", Arheologia Moldovei, XI, 1987, p. 227-234
Izvoru Dulce (Buzău)	tiparul de cruciulițe	47514.03, 47514.08	fișele RAN nu au bibliografie de specialitate; Zugravu 1997, p. 338
Budurească (Prahova)	tiparele și cruciulițele	mai multe fișe Budurească (133321.xx)	Zugravu 1997, p. 338, 416
Cândești (Buzău)	tiparul de cruci, cultura Ipotești-Cândești	50139.01	Victor Teodorescu, „Cercetările arheologice de la Cândești", 1971, p. 104-130
București-Străulești	ceramica cu cruci, tiparul	179132.60	Vasilica Sandu, „Situl Străulești-Măicănești. Așezarea din secolele VI-VII", Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, 2, 2016, p. 166-187
Luciu (Ialomița)	opaițul de bronz cu cruce	94036.02	Alexandru Barnea, S. Bercea, „Neuf bronzes paléochrétiens", The Antique Bronzes, București, 2004, p. 43-47
Băleni (Dâmbovița)	așezarea Ipotești-Cândești	66205.04	Suzana Dolinescu-Ferche, „La culture Ipotești-Ciurel-Cîndești", Dacia NS, XXVIII, 1984, p. 117-147
Davideni (Neamț)	atelierul de cruciulițe	124821.01	Ioan Mitrea, Memoria Antiquitatis, 18, 1992, p. 203-232 și 19, 1994, p. 279-332
Botoșana (Suceava)	vasul cu cruce și pește, tiparul	147170.02	fișa RAN nu are bibliografie de specialitate; Teodor și Stanciu 2009
Olteni (Teleorman), Traian (Bacău), Tăcuta (Vaslui), Dumbrăveni (Suceava)	tipare și semne pe ceramică	fără fișă găsită pentru epoca discutată	Zugravu 1997, p. 416; Ignat 2008

Transilvania

Siturile din Transilvania citate în dosar

Situl	Ce privește dosarul	Fișa RAN	Lucrarea de referință
Biertan	donariul	144205.01 este fișa vicusului roman și a așezării din secolul al IV-lea; donariul nu are fișă proprie	Rubel 2019
Porolissum (Moigrad)	„potirul”, „bazilica”	142159.01, 140734.02	Opreanu 2021; pentru lectura contrară, rapoartele lui N. Gudea din Cronica
Apahida	mormintele princiare	55696.06 și 55696.07	Repertoriul arheologic al județului Cluj, Cluj-Napoca, 1992, p. 33; Opreanu 2009
Someșeni (Cluj-Napoca)	tezaurul	54984.13 este fișa așezării și necropolei; tezaurul nu are fișă proprie	Bóna; Repertoriul arheologic al județului Cluj, 1992
Potaissa (Turda)	locuirea din secolele V-VI, opaițele	55268.01	rapoartele lui Sorin Nemeti din Cronica, 2002-2021
Noșlac	necropola din secolele VI-VII	6057.03	Zeno K. Pinter, raportul din Cronica, 2006, https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=3714
Bratei	necropola birituală din secolele VII-VIII	144358.06	S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, Repertoriul arheologic al județului Sibiu, Sibiu, 2003
Ocna Sibiului	necropola din secolele VIII-IX	143860.08	același repertoriu
Mediaș	necropola birituală din secolele IX-X	143628.06	același repertoriu
Gușterița	necropola	143469.02	același repertoriu
Boarta	necropola birituală din secolele VI-VII	145685.03	același repertoriu
Târnava	necropola din secolele VII-VIII	143655.03	același repertoriu
Păuca	necropola	145239.04	raportul din Cronica, 2014, https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=5354
Soporu de Câmpie	necropola din secolul al IX-lea	57822.04	Repertoriul arheologic al județului Cluj, 1992, p. 368
Uioara de Jos	așezarea	1810.01	fișa RAN nu are bibliografie pentru epoca discutată
Ghirbom	necropola din secolele VIII-IX	3002.04	D. Popescu, SCIV, XXI, 3, 1970, p. 507
Blandiana	necropola din secolele X-XI	3404.01	fișa RAN nu are bibliografie de specialitate

Situl	Ce privește dosarul	Fișa RAN	Lucrarea de referință
Alba Iulia, str. Brândușei	necropola din secolele X-XI	1026.09	Aurel Dragotă, Dănuț Brânda, „Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia-Str. Arhim. Iuliu Hossu”, Apulum, XXXVIII/1, 2001, p. 289-318
Alba Iulia, Izvorul Împăratului	necropola creștină din secolul al X-lea	1026.10	Mihai Blăjan, fișa de sit, 2006
Alba Iulia, catedrala	rotonda și biserica de la sud-vest	1026.07	Marcu Istrate 2014
Ciumbrud, Alba Iulia-Stația de Salvare	necropolele din secolele IX-X	fără fișă găsită pentru necropole	Dragotă 2017; Țiplic, cursul citat

Cronologie generală

Cronologia generală a dosarului, secolele IV-X

Anul	Evenimentul
250-260	Raidurile goților în Asia Mică; captivi creștini din Capadocia duși la nordul Dunării
271-275	Retragerea aureliană din Dacia
286-293	Se creează provincia Scythia, cu capitala la Tomis
290	Martiriul lui Epictet și Astion la Halmyris, după Pătimirea lor
303-304	Persecuția lui Dioclețian; martirii de la Noviodunum, Durostorum și Axiopolis
325	Conciliul de la Niceea; Teofil, „episcopul goților”, după Socrates
iulie 328	Constantin la Oescus; podul Oescus-Sucidava
332	Victoria lui Constantin asupra goților; tratatul cu Ariaric
336 sau 341-342	Hirotonia lui Wulfila
347-348	Prima persecuție; Wulfila trece în Imperiu cu credincioșii lui
360	Wulfila semnează crezul sinodului de la Constantinopol
secolul IV	Bazilica rurală de la Izvoarele (Mehedinți), datată cu 18 monede din secolul al IV-lea
361	Ultimele monede din așezarea civilă de la Sucidava
367-369	Războiul lui Valens cu Athanaric; Valens la Tomis, conflictul cu Vetranio
369-372	Persecuția lui Athanaric
12 aprilie 372	Martiriul Sfântului Sava în râul Mousaios (Buzău)
373-374	Scrisoarea Bisericii din Gothia despre Sava
376	Goții trec Dunărea în Imperiu; Fritigern, arian
381	Gerontius de Tomis la conciliul de la Constantinopol
381 sau 383	Moartea lui Wulfila la Constantinopol
392-393	Ieronim îl pomenește pe Theotimus I de Tomis
403	Theotimus refuză condamnarea lui Origen
în jurul lui 440	Sozomen descrie „excepția scitică”
431, 451	Episcopii de Tomis la Efes și Calcedon
454	Căderea imperiului hunic; gepizii stăpânesc Transilvania
în jurul lui 490	Mormântul princiar Apahida I
491-518	Anastasius reface Sucidava; după unii cercetători, apar episcopiile sufragane din Scythia
519-520	Paternus semnează „mitropolit al provinciei Scythia”; călugării sciți la Constantinopol și Roma
525	Dionisie cel Mic alcătuiește tabla pascală cu era creștină
14 aprilie 535	Novela XI: Justiniana Prima; Recidiva și Litterata „dincolo de Dunăre”
536	Quaestura exercitus; după Holubeanu, cele 14 episcopii sufragane ale Tomisului
550-553	Valentinianus de Tomis și conciliul al V-lea
559	Cutrigurii trec Dunărea

Anul	Evenimentul
567	Căderea regatului gepid; episcopul arian Trasaricus duce comorile lui Cunimund la Constantinopol
593-602	Campaniile lui Mauricius la nordul Dunării
602	Revolta armatei dunărene; Focas împărat
în jurul lui 600	Sfârşitul locuirii de la Drobeta
610-650	Datarea ampulelor Sfântului Mina găsite în Banat şi Transilvania
614	Ruperea limes-ului scitic
680-681	Hanatul bulgar la sudul Dunării; conciliul de la Constantinopol arată dispariţia episcopiilor balcanice
691-692	Conciliul Trullan, canonul 30, despre preoţii „Bisericilor barbare”
în jurul lui 840	Walafrid Strabo despre „tomitani”
864 sau 866	Botezul lui Boris-Mihail al Bulgariei
892	Arnulf le cere bulgarilor să nu mai vândă sare moravilor
893	Slavona devine limba Bisericii bulgare
sfârşitul secolului IX şi secolul X	Basarabi-Murfatlar; rotonda de la Alba Iulia
927	Primul atac al ungurilor asupra stăpânirii bulgare din sudul Transilvaniei
971	Ioan Tzimiskes recucereşte Dunărea de Jos

Surse

Izvoare antice, cu textul consultat

Annales regni Francorum, ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ. 6, Hannover, 1895; text digital la The Latin Library. https://www.thelatinlibrary.com/annalesregnifrancorum.html

Auxentius de Durostorum, Epistula de fide, vita et obitu Wulfilae, în F. Kauffmann, Aus der Schule des Wulfila, Strassburg, 1899, p. 73-76. https://archive.org/details/ausderschuledes00maxigoog

Basil of Caesarea, Letters 155, 164, 165, trad. B. Jackson, Nicene and Post-Nicene Fathers II.8. https://www.newadvent.org/fathers/3202164.htm

Iohannes Biclarensis, Chronicon, ed. J. Campos, Madrid, 1960, text digital Universitatea din Gießen. https://www.uni-giessen.de/resolveuid/b85a99d120784ccd809bc5ce75538ab8

Ieronim, De viris illustribus, trad. E. C. Richardson, NPNF II.3. https://www.newadvent.org/fathers/2708.htm

Iordanes, The Gothic History, trad. C. C. Mierow, Princeton, 1915. https://www.gutenberg.org/ebooks/14809

Iustinian, Novellae XI şi 41, trad. F. H. Blume, University of Wyoming. https://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/AJCNovels2/Novel%2011.pdf

Iustiniani Novellae, ed. R. Schoell şi G. Kroll, Corpus Iuris Civilis, III, Novella XI, text latin la Universitatea Grenoble Alpes. https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/Nov11.htm

Passio S. Sabae, Passio S. Nicetae, Passio SS. Innae, Rimae et Pinae, ed. H. Delehaye, „Saints de Thrace et de Mésie”, Analecta Bollandiana, 31, 1912, p. 161-300. https://archive.org/details/analectabollandianatom31

Philostorgius, Kirchengeschichte, ed. J. Bidez, GCS 21, Leipzig, 1913. https://archive.org/details/kirchengeschicht21philuoft

Procopius, Buildings IV, trad. H. B. Dewing, Loeb, 1940, pe LacusCurtius. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Buildings/4B*.html

Procopius, History of the Wars VII, trad. H. B. Dewing, Loeb, pe LacusCurtius. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Wars/7F*.html

Socrates Scholasticus, Historia ecclesiastica, NPNF II.2. https://www.newadvent.org/fathers/26016.htm

Sozomen, Historia ecclesiastica, NPNF II.2. https://www.newadvent.org/fathers/26026.htm şi https://www.newadvent.org/fathers/26027.htm

Theodoret, Historia ecclesiastica, NPNF II.3. https://www.newadvent.org/fathers/27024.htm

W. Streitberg, Die gotische Bibel, I, Heidelberg, 1908 (calendarul gotic, p. 472-473). https://archive.org/details/diegotischebibe01stregoog

Studii, cu textul consultat

Atanasov, Georgi, „L'exception scythe d'après Sozomène et les exceptions scythes d'après l'histoire et l'archéologie paléochrétiennes", Pontica, 56, 2023, p. 101-132. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1300573

Atanasov, Georgi, „Encore une fois sur la datation et l'organisation des moines dans le monastère rupestre de Murfatlar", Pontica, 53, 2020, p. 63-86. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=980018

Bóna, István, „From Dacia to Erdőelve", în B. Köpeczi (ed.), History of Transylvania, I, ediţia engleză online. https://mek.oszk.hu/03400/03407/html/36.html

Cosma, Călin, „Die Gräberfelder von Köttlach-Typ aus West- und Nordwestrumänien", Ephemeris Napocensis, XVI-XVII, 2006-2007, p. 227-253. https://ephemerisnapocensis.arheologie-istoriaartei-cluj.ro/Articles/eph-XVI-XVII-12.pdf

Covaciu, D., „The ecclesiastic status of the see of Tomis between the 4th and 6th centuries", CICSA Journal online, NS 11, 2025, p. 195-211. https://journals.unibuc.ro/index.php/cicsa/en/article/download/1432/1550

Curta, Florin; Gândilă, Andrei, „Roman nostalgias in Near Barbaricum", Dacia NS, 67, 2023, p. 83-144. https://daciajournal.ro/pdf/dacia67/DACIA_LXVII_04_Curta.pdf

Damian, Oana; Samson, Andrei; Vasile, Mihai, „The rupestrian site of Murfatlar-Basarabi, 50 years after its discovery", Materiale şi Cercetări Arheologice, SN 5, 2009, p. 117-158. https://www.persee.fr/doc/mcarh_1220-5222_2009_num_5_1_1073

Dragotă, Aurel, Aspecte funerare şi interferenţe etnoculturale şi religioase la Alba Iulia în jurul anului 1000, rezumatul tezei de abilitare, UBB Cluj, 2017. https://doctorat.ubbcluj.ro/wp-content/uploads/2017/07/abstract-ro.pdf

Gândilă, Andrei, „Christianity North of the Danube", în Cultural Encounters on Byzantium's Northern Frontier, c. AD 500-700, Cambridge, 2018, p. 101-130. https://www.cambridge.org/core/books/abs/cultural-encounters-on-byzantiums-northern-frontier-c-ad-500700/christianity-north-of-the-danube/DA865333E25D8B80F00CC013436AE5C5

Heather, Peter, „The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion", Greek, Roman and Byzantine Studies, 27, 1986, p. 289-318. https://grbs.library.duke.edu/index.php/grbs/article/download/4951/5421/15311

Holubeanu, Ionuţ, „Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea şi al VI-lea p. Chr.", Pontica, 48-49, 2015, p. 25-60. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=955810

Holubeanu, Ionuţ, „Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p. Chr.", Pontica, 50, 2017, p. 71-126. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=954099

Holubeanu, Ionuţ, „A less usual sin confession presented in the Passion of St. Saba the Goth", Études byzantines et post-byzantines, VII, 2016, p. 7-24. https://srsb.ro/wp-content/uploads/2020/12/EBPB-VII.pdf

Ignat, Mircea, „A Ceramic Fragment with Incised Decoration Found at Dumbrăveni (Suceava). A Solar or an Early-Christian Symbol?", Codrul Cosminului, 14, 2008. https://codrulcosminului.usv.ro/wp-content/uploads/2022/12/Article.13.Vol_.14-1.pdf

Illáš, Martin, „Kostol č. IX v Mikulčiciach (tzv. štvorapsidová rotunda)", Konštantínove listy, 6/1, 2013, p. 10-45 (rezumatul publicat). https://doi.org/10.17846/CL.2013.6.1.10-45

Ivanišević, Vujadin, „New finds of lead seals from Caričin Grad (Justiniana Prima)", rezumat de comunicare. https://www.iae.org.tr/images/pdf/Etkinlikler/sempozyum/Vujadin-Ivanisevic.pdf

Lenski, Noel, „The Gothic Civil War and the Date of the Gothic Conversion", Greek, Roman and Byzantine Studies, 36, 1995, p. 51-87. https://grbs.library.duke.edu/index.php/grbs/article/download/3141/5793/15693

Madgearu, Alexandru, „The 6th century Lower Danubian bridgeheads: location and mission", Ephemeris Napocensis, XIII, 2003, p. 295-314. https://ephemerisnapocensis.arheologie-istoriaartei-cluj.ro/Articles/eph-XIII-13.pdf

Madgearu, Alexandru, „The Spreading of the Christianity in the Rural Areas of Post-Roman Dacia (4th-7th Centuries)", Archaeus, VIII, 2004, p. 41-59. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=79055

Madgearu, Alexandru, „Semnificaţia purtării crucilor pectorale descoperite la nord de Dunăre în secolele VI-VII", Arheologia Moldovei, 30, 2007, p. 129-136. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=736151

Marcu Istrate, Daniela, „Biserica din secolele X-XI, de influenţă bizantină, de la Alba Iulia. Restituiri preliminare”, Apulum, 51/2, 2014, p. 93-128. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=518482

Müller, Róbert, „Romani et Barbari in der Keszthely-Kultur”, Antaeus, 35-36, 2018, p. 147-166 (rezumatul publicat). https://doi.org/10.62149/Antaeus.35-36.2018_06

Muzeul Naţional de Istorie a României, „Tezaurul de la Pietroasa”. https://www.mnir.ro/tezaurul-de-la-pietroasa/

Niculescu, Alexandru, „Originile creştinismului românesc. Greco-latinitatea”, Dacoromania, NS V-VI, 2000-2001, p. 51-69. https://www.dacoromania.inst-puscariu.ro/articole/2000-2001_3.pdf

Opreanu, Coriolan Horaţiu, „Theoderic cel Mare şi Transilvania. O ipoteză de lucru”, Ephemeris Napocensis, XIX, 2009, p. 109-127. https://ephemerisnapocensis.arheologie-istoriaartei-cluj.ro/Articles/eph-XIX-05.pdf

Opreanu, Coriolan Horaţiu, „Corrigenda Porolissensia (II). Authentic, or Forgery?”, Ephemeris Napocensis, XXXI, 2021, p. 259-274. https://ephemerisnapocensis.arheologie-istoriaartei-cluj.ro/Articles/Articles%202021/Opreanu_EphNap_31_2021.pdf

Opriș, Ioan Carol et al., „Pons per Danuvium ductus. Date noi despre podul lui Constantin cel Mare dintre Oescus și Sucidava”, Cercetări Arheologice, 29.2, 2022, p. 631-664. https://cercetari-arheologice.ro/wp-content/uploads/2022/12/ca29_2_11_Opris-1.pdf

Popescu, Emilian, „Qui est l'auteur de l'Acte du martyre de Saint Sabas le Goth?”, Études byzantines et post-byzantines, IV, 2001, p. 7-18. https://srsb.ro/wp-content/uploads/2020/12/EBPB-IV.pdf

Rizos, Efthymios, „Martyrs from the northwest Balkans in the Byzantine ecclesiastical tradition: patterns and mechanisms of cult transfer”, text în depozitul Universității Oxford. https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:7674e7ae-7956-4302-b54e-0196f9194f7c

Rubel, Alexander, „The Late Antique Donarium from Birthälm (Biertan) in the Context of Roman Religion”, European Journal of Science and Theology, 15/3, 2019, p. 201-208. https://www.ejst.tuiasi.ro/Files/76/18_Rubel.pdf

Șovrea, Adrian Nicolae, „Istoriografia secolelor IX-XI privind necropolele cu vase ceramice din spaţiul intracarpatic”, Transilvania, 1, 2017, p. 69-79. https://revistatransilvania.ro/wp-content/uploads/2018/02/08_Adrian_Nicolae_Sovrea.pdf

Tănase, Dorel, „Observaţii cu privire la ploscuţele de pelerin cu reprezentarea Sfântului Mina”, Analele Banatului, SN XXVI, 2018. https://analelebanatului.ro/static/media/articles/2022/01/19/06_Tanase.pdf

Teodor, Eugen S.; Stanciu, Ioan, „About Crosses on Wet Clay as a Cultural Marker”, Ephemeris Napocensis, XIX, 2009, p. 129-155. https://ephemerisnapocensis.arheologie-istoriaartei-cluj.ro/Articles/eph-XIX-06.pdf

Ţiplic, Ioan Marian; Crîngaci Ţiplic, Maria, „The Christianization of the Funeral Rite in the Early Middle Ages”, Transylvanian Review, XXIV, supl. 2, 2015, p. 264-278. https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/194799/1/2015%20TR%20Supplement%202%20Ion%20Tiplic%20si%20Maria%20Tiplic.pdf

UNESCO, World Heritage List, „Early Christian Necropolis of Pécs (Sopianae)”, nr. 853. https://whc.unesco.org/en/list/853/

Uppsala University Library, „The history of Codex argenteus”. https://www.uu.se/en/library/visit-and-contact/exhibitions/codex-argenteus/the-history-of-codex-argenteus

Vanderheyde, Catherine, „Caričin Grad en Serbie. Découvertes dans le quartier sud-est de la Ville Basse”, Territoires et Empires d'Orient, 2, 2021. https://archimede.unistra.fr/websites/misha/archimede/Chroniques_Archimede/Chroniques_N__2/Chroniques2.C3.Caricin_Grad.pdf

Zugravu, Nelu, Geneza creştinismului popular al românilor, Bucureşti, Institutul Român de Tracologie, 1997, ediţia digitizată de pe biblioteca-digitala.ro. Paginile citate sunt cele tipărite.

Zugravu, Nelu, „Quelques observations sur l'historiographie roumaine du christianisme ponto-danubien dans les IVe-VIe siècles”, Revista CICSA online, NS 8/1, 2022, p. 5-31. https://journals.unibuc.ro/index.php/cicsa/en/article/view/1630

Lucrări de referinţă, fără text liber, citate după fişa lor

Holubeanu, Ionuţ, Christianity in Roman Scythia: Ecclesiastical Organization and Monasticism (4th to 7th Centuries), Leiden, Brill, 2024.

Holubeanu, Ionuţ, Organizarea bisericească în Scythia şi Moesia Secunda în secolele IV-VII, Bucureşti, Basilica, 2018.

Heather, Peter; Matthews, John, The Goths in the Fourth Century, Liverpool, 1991.

Madgearu, Alexandru, Rolul creştinismului în formarea poporului român, Bucureşti, 2001.

Popescu, Emilian, Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România, Bucureşti, 1976.

Popescu, Emilian, Christianitas Daco-Romana, Bucureşti, 1994.

Suceveanu, Alexandru, Histria XIII. La basilique épiscopale, Bucureşti, 2007.

Zugravu, Nelu (coord.), Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis, Iaşi, 2008.

Imaginea studiului

Fundaţiile bazilicii episcopale de la Histria, ridicată în prima jumătate a secolului al VI-lea. Foto Carole Raddato, Wikimedia Commons, licenţă CC BY-SA 2.0. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_foundations_and_architectural_remains_of_the_Episcopal_Basilica,_built_in_the_first_half_of_the_6th_century_AD,_Histria,_Moesia_Inferior,_Romania_(42458319302).jpg

Pe Historix

Ce spun cuvintele despre creştinarea românilor, 26 octombrie 2026. https://historix.ro/2026/10/26/vocabular-crestin-latin/

Necropolele gepide din Transilvania, studiu, 26 octombrie 2026. https://historix.ro/academic/necropole-gepide-transilvania/

Note

1. Nelu Zugravu este profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi, unde a întemeiat în 2004 Centrul de Studii Clasice şi Creştine şi, în 2006, revista Classica et Christiana. Sinteza lui din 1997 este lucrarea de referinţă a subiectului acestui dosar, iar criteriile ei, semnul specific şi izvorul vechi, sunt metoda urmată aici.
2. Zugravu 1997, p. 19-60, în special p. 29-33.
3. Zugravu 1997, p. 332.
4. Iustinian, Novella 41, trad. Blume. Clauza de datare dă calendele lui iunie (1 iunie 536); literatura dă de obicei 18 mai 536.
5. Emilian Popescu (1928-2020), istoric, epigrafist şi bizantinist, membru de onoare al Academiei Române din 2006. A lucrat la Institutul de Arheologie al Academiei între 1956 şi 1978, conducând sectorul de epigrafie din 1970, şi a publicat inscripţiile greceşti şi latine descoperite în România; a predat la Iaşi şi la Cluj. Teza originii apostolice a creştinismului românesc este contribuţia lui cea mai discutată.
6. Mircea Păcurariu (1932-2021), preot şi istoric al Bisericii, profesor de istoria Bisericii româneşti la institutul teologic din Sibiu, membru titular al Academiei Române din 2015. Tratatul lui în trei volume, Istoria Bisericii Ortodoxe Române, este sinteza de referinţă a istoriografiei bisericeşti româneşti.
7. E. Popescu, 2001, după Niculescu 2000-2001; V. V. Muntean, „Creştinismul nostru vechi; Sinodul I Ecumenic et alia”, Tabor, XII/2, 2018, p. 5-12 (https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=903000); M. Păcurariu, Istoria Bisericii Ortodoxe Române, 1978.
8. Zugravu 1997, p. 143-160.
9. Alexandru Niculescu, lingvist romanist, a predat la Bucureşti, Viena, Padova, Paris şi Udine, unde a stat din 1986 până la pensionare, în 2002; a plecat din România în 1985, în opoziţie cu regimul Ceauşescu. „Individualitatea limbii române între limbile romanice” este lucrarea lui cea mai cunoscută.
10. Niculescu 2000-2001, p. 51-69.
11. Streitberg 1908, p. 472-473; Delehaye 1912, p. 276.
12. Zugravu 1997, p. 338.
13. Sozomen, HE VI.21; Theodoret, HE IV.35.
14. Sozomen, HE VII.19.
15. Ieronim, De viris illustribus 131.
16. Socrates, HE VI.12.
17. Sozomen, HE VII.26.
18. Zugravu 1997, p. 331.
19. A. Madgearu, „Discul lui Paternus din tezaurul de la Malaja Pereščepina: pradă sau dar?”, SCIVA, 61/1-2, 2010, p. 179-187.
20. D. Covaciu este autorul trecerii în revistă a dezbaterii despre statutul scaunului de la Tomis între secolele IV şi VI, lucrarea pe care se sprijină rezumatul celor trei poziţii de aici.

21. Covaciu 2025, p. 195-211.
22. Ionuţ Holubeanu este preot şi conferenţiar la Universitatea Ovidius din Constanţa; dosarul lui de abilitare are ca temă creștinismul de la Dunărea de Jos în antichitatea târzie, cu martirii, ierarhii și organizarea bisericească. Lucrarea lui din 2018 despre organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda este cea mai amănunţită de pe subiect.
23. Holubeanu 2015; Holubeanu 2017; Holubeanu 2024, rezumate de Covaciu 2025.
24. Jean Darrouzès este bizantinistul care a dat ediţia critică a Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae (Institut français d'études byzantines, Paris, 1981). Numerotarea listelor de scaune bisericeşti, inclusiv „Notitia 3" folosită aici, vine din acea ediţie.
25. Georgi Atanasov lucrează ca arheolog la muzeul din Silistra din 1983, cu un doctorat din 1990 despre mănăstirile rupestre din Dobrogea și cu o abilitare din 1999. Cercetarea lui acoperă tocmai zona dintre provinciile Scythia și Moesia Secunda, de o parte și de alta a frontierei de azi.
26. Atanasov 2023, rezumatul autorului.
27. Alexandru Suceveanu (1940-2013) a fost unul dintre directorii ştiinţifici ai şantierului Histria, în şirul care începe cu Pârvan și trece prin Lambrino, Condurachi, Pippidi și Alexandrescu. Bazilica episcopală a publicat-o în volumul Histria XIII, la Editura Academiei, în 2007.
28. Vasile Pârvan (1882-1927), întemeietorul şcolii româneşti de arheologie, profesor la Universitatea din Bucureşti și secretar general al Academiei Române din 1923. A condus săpăturile de la Histria din 1914 până la moartea lui, iar sinteza lui, Getica (1926), a rămas lucrarea principală a arheologiei româneşti interbelice.
29. Zugravu 1997, p. 384-385.
30. Zugravu 1997, p. 194-218.
31. Victor Henrich Baumann este arheologul care a săpat bazilica de la Niculiţel, de la Institutul de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea; fișa RAN 161044.07 îi înregistrează campaniile sistematice din 1977, 1984-1985 și 1994, iar data descoperirii, 1971.
32. Victor Henrich Baumann, şantierul arheologic Niculiţel, raportul campaniei 1994, Cronica cercetărilor arheologice din România, raport 127, https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=127
33. Mihail Zahariade, cercetător ştiinţific principal la Institutul de Arheologie din Bucureşti, a condus cercetarea de la Halmyris și a publicat bazilica episcopală și cripta martirilor; Ovidiu Bounegru i-a fost coautor la publicarea criptei.
34. Procopius, Buildings IV.7.7, 10, 16-20.
35. Zugravu 1997, p. 15-17, 384-385.
36. Zugravu 1997, p. 333.
37. Zugravu 1997, p. 420.
38. Zugravu 1997, p. 296-297; Paulin de Nola, Carmina 17 și 27.
39. Iustinian, Novella XI, 14 aprilie 535, trad. Blume.
40. Ioan Carol Opriș a coordonat studiul din 2022 despre podul lui Constantin dintre Oescus și Sucidava și lucrează și în proiectul „Limes. Frontierele Imperiului Roman", care a refăcut fișele siturilor de frontieră din RAN.
41. Opriș et al. 2022, p. 631-664.
42. Dumitru Tudor a fost istoricul și arheologul Daciei romane de la Dunăre, autorul monografiei Drobeta (1965) și al cercetărilor de la Sucidava, de unde vine și calculul lungimii podului lui Constantin.
43. Iustiniani Novellae, Novella XI, ed. R. Schoell și G. Kroll. Citatele latinești: „omne fuerat Illyrici fastigium tam in civilibus quam in episcopalibus causis", „ipsam praefecturam et sacerdotalis honor secutus est", „non sua auctoritate, sed sub umbra praefecturae", „homines semper bellicis sudoribus inhaerentes". Lista provinciilor și clauza despre cele două maluri sunt citate după același text: „ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur, et tam Viminacium quam Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dicioni subactae sint".
44. Zugravu 1997, p. 421-422.
45. Procopius, Buildings IV.6.3-4, 11-18, 34.
46. Madgearu 2003, p. 295-314.
47. Ion Stângă este arheolog la Muzeul Regiunii Porţilor de Fier din Drobeta-Turnu Severin, cel care a săpat în 2007 clădirea de la Izvoarele și a publicat-o în Drobeta XVII.
48. Ion Stângă, raportul din Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2007, https://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=3906; Ion Stângă, „O bazilică paleocreștină la Izvoarele, judeţul Mehedinți", Drobeta. Arheologie-Istorie, XVII, 2007, p. 178-189, https://biblioteca-digitala.ro/?volum=778-drobeta-muzeul-regiunii-portilor-de-fier--xvii-2007; RAN 112058.02, https://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=112058.02.
49. Zugravu 1997, p. 425.

50. Octavian Toropu și Petre Gherghe sunt cei care au adunat și publicat antichitățile creștine de la Sucidava; lucrarea lor este culegerea de referință pentru piesele acelui sit.
51. Octavian Toropu, Petre Gherghe, „Antichități paleocreștine descoperite la Sucidava-Celei (Corabia, județul Olt)”, Oltenia. Studii. Documente. Culegeri, III, 1, 1997; Dumitru Tudor, Sucidava, Craiova, 1974, https://biblioteca-digitala.ro/?pub=2293-sucidava; RAN 125551.01.
52. Philostorgius, HE II.5, ed. Bidez, p. 17-18.
53. Socrates, HE II.41.
54. Zugravu 1997, p. 334.
55. Zugravu 1997, p. 335.
56. Zugravu 1997, p. 336.
57. Auxentius, ed. Kauffmann, §§53-63.
58. Lenski 1995, p. 51-87, în special p. 59, 77-86 și nota 65.
59. Peter Heather este profesor de istorie medievală la King's College London din 2008, după posturi la University College London, Yale și Oxford, și autorul cărții The Goths (1996). Împreună cu John Matthews a publicat The Goths in the Fourth Century (1991), culegerea de izvoare pe care se sprijină acest capitol.
60. Noel Lenski este Dunham Professor de studii clasice și de istorie la Yale, specialist în Imperiul Roman târziu; monografia lui despre împăratul Valens, Failure of Empire (2002), acoperă exact domnia în care se petrec persecuțiile din acest capitol.
61. Iordanes, Getica LI, 267, trad. Mierow.
62. Uppsala University Library, „The history of Codex argenteus”.
63. Streitberg 1908, introducerea.
64. Socrates IV.33; Sozomen VI.37; Heather 1986, p. 290; Lenski 1995, p. 83-84.
65. Hippolyte Delehaye (1859-1941), iezuit belgian, bolandist din 1891 și președinte al societății din 1912, a dat edițiile critice ale Sinaxarului Constantinopolului și ale Martirologiului numit Hieronymian. Metoda critică a hagiografiei, cu care se judecă și Pătimirea Sfântului Sava, vine de la el.
66. Delehaye 1912, p. 209-221 (textele) și p. 274-291 (comentariul).
67. Popescu 2001, p. 7-18; Holubeanu 2016, p. 7.
68. Vasile cel Mare, Epistolele 155, 164, 165.
69. Holubeanu 2016, nota 79.
70. Zugravu 1997, p. 336-337.
71. Zugravu 2022, p. 5-31.
72. MNIR, „Tezaurul de la Pietroasa”.
73. Zugravu 1997, p. 406-411.
74. Procopius, Wars VII.34.24.
75. Ioan de Biclaro, Chronicon, la anul al șaselea al lui Iustin al II-lea. Ediția Campos trece intrarea la anul 572, dar evenimentul este cel din 567.
76. Bóna, History of Transylvania I, capitolele „Gepidic Kings in Transylvania” și „Southern Transylvania under Bulgar Rule”.
77. Coriolan Horațiu Opreanu este arheolog la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca al Academiei Române și redactorul revistei Ephemeris Napocensis; cercetarea lui de teren e pe limesul nordic al Daciei și la Porolissum, deci chiar pe siturile discutate aici.
78. Opreanu 2009, p. 109-127.
79. Kurt Horedt (1914-1991), arheolog sas, profesor la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj, a dat arheologiei Transilvaniei cadrul ei pentru mileniul întâi. Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII (1958) și grupurile culturale definite de el, între care Mediaș, Ciumbrud și Blandiana, sunt încă termenii în care se discută subiectul.
80. Rubel 2019, p. 201-208.
81. Alexander Rubel, istoric al antichității, este cercetător științific gradul I și director al Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române din 2011, și conferențiar asociat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”. Studiul lui din 2014 citește donariul de la Biertan în contextul religiei romane.
82. Nicolae Gudea, arheolog și istoric al frontierei romane, profesor la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, a săpat la Porolissum din 1977 și a cartat întreg limesul Daciei Porolissensis. Propunerea lui de bazilică la Porolissum vine, deci, de la cel care cunoștea situl cel mai bine.
83. Opreanu 2021, p. 259-274.

84. Zugravu 1997, p. 413-417.
85. Dorel Tănase a publicat în 2018 revizuirea provenienței ampulelor Sfântului Mina din colecţiile românești, lucrarea pe care se sprijină această corectură.
86. Tănase 2018.
87. Eugen S. Teodor și Ioan Stanciu au publicat în 2009, în Ephemeris Napocensis, cartarea crucilor incizate pe ceramica lucrată cu mâna; Ioan Stanciu face parte din colegiul de redacţie al aceleiași reviste, la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.
88. Teodor și Stanciu 2009, p. 129-155.
89. Madgearu 2007, rezumatul autorului.
90. Florin Curta este profesor de istorie medievală la University of Florida din 1999 și arheolog al Europei central-estice și de est între 500 și 1250; cartea lui The Making of the Slavs (Cambridge, 2001) a primit premiul Herbert Baxter Adams al American Historical Association. Scepticismul lui faţă de citirea etnică a obiectelor e poziția metodică din care vine și „stilul emblematic".
91. Zugravu 1997, p. 429 și p. 445, nota 360.
92. Andrei Gândilă este istoric la University of Alabama in Huntsville, doctor al University of Florida din 2013 și fost bursier la Dumbarton Oaks; monografia lui din 2018 citește frontiera nordică a Bizanțului prin monede și obiecte, nu prin texte.
93. Gândilă 2018, capitolul 3.
94. Zugravu 1997, p. 453-454.
95. Zugravu 1997, p. 447-448.
96. Zugravu 1997, p. 456-457.
97. Zugravu 1997, p. 459.
98. Zugravu 1997, p. 460.
99. Ioan Marian Țiplic este profesor la Facultatea de Ştiințe Socio-Umane a Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, unde predă arheologie medievală și conduce Centrul de Cercetare a Patrimoniului și Istoriei Socio-Culturale; în 2026 a fost ales președinte al Comisiei Naţionale de Arheologie. Maria Crîngaci Țiplic îi este coautoare la studiul din 2015 despre creștinarea ritului funerar, citat aici.
00. Țiplic și Crîngaci Țiplic 2015, p. 264-278, în special p. 266-267.
01. I. M. Țiplic, cursul „Recreștinarea teritoriilor nord-dunărene în evul mediu timpuriu (sec. 9-11)", Civilizația medievală în spațiul românesc, ULBS, 2026.
02. Annales regni Francorum, anul 824. Pasajul: „legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt", iar mai departe „de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur". Analele îl dau pe regele bulgarilor fără nume.
03. Zeno Karl Pinter este profesor la Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, coordonatorul compartimentului de arheologie al centrului de cercetare de acolo și arheolog expert în Registrul arheologilor din România. Lucrarea lui de referinţă este Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV).
04. Alexandru Madgearu este cercetător științific gradul I la Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară din București; a terminat istoria și filosofia la Universitatea din București în 1988 și doctoratul în istorie acolo în 1997. Studiul lui din 2003 despre capetele de pod dunărene este cel urmat la 4.4, iar cartea din 2001 despre rolul creștinismului în formarea poporului român e una din pozițiile dezbătute aici.
05. Aurel Dragoță este arheolog expert în Registrul arheologilor din România, de la Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu; teza lui de abilitare, din 2017, are ca temă tocmai necropolele de la Alba Iulia din jurul anului 1000, cu interferențele lor etnoculturale și religioase.
06. Dragotă 2017; Țiplic, cursul citat.
07. Radu Heitel a fost arheologul care a cercetat și datat rotonda de la Alba Iulia; lui i se datorează și datarea pieselor de tip Köttlach din România în a doua jumătate a secolului al IX-lea și primele decenii ale celui următor, discutată la 10.4.
08. Daniela Marcu Istrate este arheologa care a condus săpătura din 2011 din faţa catedralei romano-catolice de la Alba Iulia și care a publicat biserica în cruce greacă descoperită acolo; ruinele au fost clasate monument istoric în 2020.
09. Marcu Istrate 2014; Țiplic și Crîngaci Țiplic 2015, p. 267; A. Madgearu, „Misiunea episcopului Hierotheos", Revista Istorică, 5, 1994, p. 147-154.
10. Damian, Samson, Vasile 2009; Atanasov 2020.
11. Zugravu 1997, p. 454-455.
12. Cele trei dicționare sunt etaloanele etimologiei românești: Sextil Pușcariu, Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache (1905); Ion Aurel Candrea și Ovid Densusianu, Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (1907-1914); Wilhelm Meyer-Lübke, Romanisches etymologisches Wörterbuch (ediția a treia, 1935). Verificarea s-a făcut articol cu articol în

toate trei, nu după un singur dicţionar.

13. Ivanišević, „New finds of lead seals from Caričin Grad (Justiniana Prima)”.
14. Vujadin Ivanišević este arheolog la Institutul Arheologic din Belgrad, conducătorul cercetărilor de la Caričin Grad şi cel care a publicat sigiliile de plumb ale oraşului.
15. Catherine Vanderheyde este conferenţiar cu abilitare în arheologie bizantină la Universitatea din Strasbourg, în laboratorul Archimède, şi a preluat conducerea misiunii franceze de la Caričin Grad de la Bernard Bavant; a publicat în 2020 o carte despre sculptura bizantină din secolele IX-XV.
16. Vanderheyde 2021. Cele patru volume ale colecţiei Şcolii franceze din Roma: Duval, Popović et al. 1984; Bavant, Kondić şi Spieser 1990; Duval şi Popović 2010; Bavant şi Ivanišević 2019.
17. UNESCO, World Heritage List, nr. 853, înscris în 2000, criteriile (iii) şi (iv).
18. Róbert Müller, arheolog maghiar născut în 1944, a fost directorul Muzeului Balatonului din Keszthely şi a condus, între 1968 şi 2006, peste optzeci de săpături în zonă; a publicat necropolele de la Keszthely-Fenékpuszta, adică tocmai materialul pe care se sprijină discuţia despre cultura Keszthely.
19. Müller 2018. Am citit rezumatul publicat al articolului, nu articolul întreg.
20. Efthymios Rizos este cercetător la Facultatea de Istorie a Universităţii Oxford, în proiectul „The Cult of Saints in Late Antiquity”, finanţat de Consiliul European pentru Cercetare, unde se ocupă de izvoarele greceşti; teza lui doctorală, din 2011, e despre oraşele şi societatea Balcanilor între 250 şi 600.
21. Rizos, „Martyrs from the northwest Balkans in the Byzantine ecclesiastical tradition”.
22. Martin Illáš este cercetătorul slovac care a publicat în 2013, în revista Konštantínove listy, studiul despre biserica numărul IX de la Mikulčice.
23. Illáš 2013, rezumatul publicat. Numărul total al bisericilor de la Mikulčice e dat diferit de lucrările de sinteză, între zece şi douăsprezece; rapoartele de săpătură ale Institutului de Arheologie din Brno nu au fost consultate, de aceea textul vorbeşte numai de biserica numărul IX.
24. Şovrea 2017.
25. Călin Cosma este cercetător ştiinţific gradul I la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca şi arheolog expert din 1999; lucrările lui acoperă Transilvania secolelor VII-X, de la locuire şi necropole până la armament şi podoabe, deci exact intervalul şi materialul discutate aici.
26. Cosma, „Die Gräberfelder von Köttlach-Typ aus West- und Nordwestrumänien”.